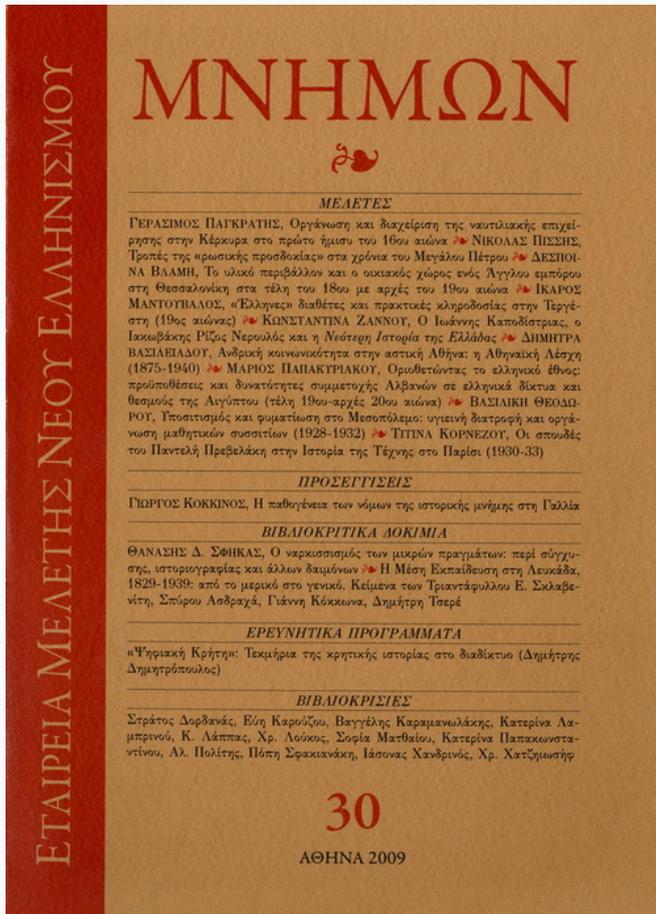


Μνήμων

Τόμ. 30 (2009)



Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940)

ΔΗΜΗΤΡΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.46](https://doi.org/10.12681/mnimon.46)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Δ. (2011). Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940). *Μνήμων*, 30, 179-211. <https://doi.org/10.12681/mnimon.46>

ΔΗΜΗΤΡΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ

ΑΝΔΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑ
ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΑΘΗΝΑ:
Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΛΕΣΧΗ (1875-1940)*

Όταν στα μέσα του 19ου αιώνα οι πνευματώδεις αδελφοί Γκονκούρ διαβεβαίωναν ότι εφόσον δυο Βρετανοί ναυαγήσουν σ' ένα ακατοίμητο νησί, το πρώτο πράγμα που θα χάνουν είναι να ιδρύσουν μια λέσχη,¹ καυτηρίαζαν, πράγματι, μια προσφιλή συνήθεια των Βρετανών συγχρόνων τους, αλλά την ίδια στιγμή παραγνώριζαν το γεγονός ότι η πρακτική αυτή είχε βρει ήδη πολυάριθμους μιμητές και στη δική τους χώρα. Οι ανδρικές λέσχες (gentlemen's clubs) αποτέλεσαν φαινόμενο του 19ου αιώνα· φαινόμενο, τόσο με την έννοια της περιβλεπτής και στέρεας παρουσίας όσο και μ' εκείνη της αριθμητικής διόγκωσης και της ακμής. Παρά την εδραίωσή τους την ίδια περίοδο σε αναρίθμητες μεγάλες και μικρές πόλεις κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, της Δύσης, οι ανδρικές λέσχες κατάφεραν να διατηρήσουν άθικτη τη φήμη τους ως παράγωγα μιας αυστηρά «εθνικής», βρετανικής παράδοσης και ν' αποτελέσουν ένα σταθερά εξαγωγίμο πολιτισμικό προϊόν της τότε αυτοκρατορίας με ονομασία προέλευσης.² Το κείμενο που ακολουθεί είναι αφιερωμένο στην ελληνική εκδοχή του

* Το άρθρο αυτό σημαίνει, σε προσωπικό επίπεδο, ένα ξεκαθάρισμα παλιών λογαριασμών. Αποτελεί τη βιβλιογραφικά ενημερωμένη και, σε σημεία, αναθεωρημένη εκδοχή της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας που υποστήριξα το Γενάρη του 2005 στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης με τίτλο «Η Αθηναϊκή Λέσχη: Αστική τάξη και ψυχαγωγία». Η Έφη Αβδελά, επιβλέπουσα της εργασίας τότε –και τώρα εξάλλου στη μεγαλύτερη περιπέτεια της διδακτορικής διατριβής– ήταν, όλα αυτά τα χρόνια, δίπλα μου. Την ευχαριστώ γι' αυτό, και για όλα τ' άλλα· εκείνη ξέρει.

1. Η διάσημη ρήση των Γάλλων λογοτεχνών παρατίθεται στο Marie Mulvey Roberts, «Pleasures engendered by gender: Homosociality and the club», Roy Porter, Marie Mulvey Roberts, *Pleasure in the eighteenth century*, Νέα Υόρκη, New York University Press, 1996, σ. 48.

2. Οι επισημάνσεις για τη βρετανικότητα του θεσμού είναι εξαντλητικές τόσο σε κείμενα της εποχής όσο και σε σύγχρονες μελέτες. Ενδεικτικά βλ. «Social clubs in London, where Englishmen pass their leisure time», εφημ. *New York Times*, 1.8.1885.

βρετανικού προτύπου, στο ομόφυλο δηλαδή και ομοκοινωνικό σωματείο που συστάθηκε στα 1875 στην πρωτεύουσα με την επωνυμία Αθηναϊκή Λέσχη, μια ιδιαίτερα μακρόβια συλλογικότητα, που συνεχίζει να λειτουργεί μέχρι τις μέρες μας.

Από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1980 οι εθελοντικές συσσωματώσεις (voluntary associations) αρθρώθηκαν περισσότερο εμφαντικά ως ερευνητικά ζητούμενα και στο επιστημονικό πεδίο της ιστορίας.³ Οι πρώτες σχετικές μελέτες εντάσσονταν στις ανανεωμένες οπτικές που ενεργοποίησε η νέα πολιτική ιστορία μέσα από τους πολλαπλούς συγκερασμούς της με τις επεξεργασίες, της επίσης νέας, κοινωνικής ιστορίας.⁴ Τα τελευταία χρόνια, και στα ιστορικά συμφραζό-

3. Οι βιβλιογραφικές αναφορές είναι απολύτως ενδεικτικές στο βαθμό που η σχετική παραγωγή είναι, ιδιαίτερα τις τελευταίες δύο δεκαετίες, πληθωρική. Ωστόσο, ξεχωρίζω εδώ τις μελέτες του Roger J. Morris, ενός ιστορικού με πολυετές και αξιόλογο έργο για τους συλλόγους και τα σωματεία, κυρίως της Βρετανίας («Voluntary societies and British urban elites, 1750-1850: An analysis», *Historical Journal* 26 (1983) 95-118· «Clubs, societies and associations», *The Cambridge social history of Britain, 1750-1950*, τ. 3, F.M.L. Thompson (επιμ.), Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1990, σ. 395-443· *Class, sect and party: The making of the British middle-class, Leeds, 1820-1850*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 1990). Ακόμη, βλ. Peter Clark, *British clubs and societies, c. 1580-1800: The origins of an associational world*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2000· Simon Gunn, *The public culture of the Victorian middle classes. Ritual and authority in the English industrial city, 1840-1914*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2000· Morton Graeme, Boudien de Vries, Morris R.J. (επιμ.), *Civil society, associations and urban places. Class, nation and culture in nineteenth-century Europe*, Λονδίνο, Ashgate, 2006. Για τη Γαλλία βλ. το σπουδαίο βιβλίο της Carol E. Harrison, *The bourgeois citizen in nineteenth-century France. Gender, sociability and the uses of emulation*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1999. Από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1990 και οι Έλληνες ιστορικοί άρχισαν να στρέφονται στη μελέτη συλλόγων και σωματείων (εντός και εκτός εθνικών συνόρων) με νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Ενδεικτικά βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στα 1875», *Μνήμων* 14 (1992) 71-90· Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ, 1995· Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, 1861-1922*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996· Λυδία Παπαδάκη, «Τοσούτοι οξύφωνοι αλέκτορες αναφωνούντες 'γρηγορείτε': οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 27 (1997) 303-322· Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, γυμναστικά και αθλητικά σωματεία, 1870-1922*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ, 1997· Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης, 1860-1910*, Αθήνα, Νεφέλη, 2006, σ. 358-382.

4. Daniela L. Caglioti, *Voluntary societies and urban elites in 19th century Italy*, e-seminar, Institute of Historical Research, 2005, <http://www.history.ac.uk/seminars/sem10.html>. Η Caglioti στο ευσύνοπτο άρθρο της για τη σωματειακή δράση των ανώτερων στρωμάτων στην Ιταλία του 19ου αιώνα καταγράφει τις διαδρομές δύο ιστοριογραφικών

μενα τουλάχιστον της Δύσης, οι έρευνες για τους συλλόγους του 18ου και του 19ου αιώνα εστιάζουν επιπρόσθετα στις αναλυτικές κατηγορίες της τάξης και του φύλου. Οι περισσότεροι σύγχρονοι ιστορικοί συμφωνούν ότι οι εθελοντικές συλλογικότητες διαδραμάτισαν έναν, περισσότερο ή λιγότερο, κομβικό ρόλο σε τρεις διακριτές αλλά συναρθρωμένες κοινωνικές διεργασίες: στη συγκρότηση των πολύμορφων αστικών στρωμάτων, στην παγίωση της ηγεμονικής ιδεολογίας που διαχώρισε ερμητικά τη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα και, τέλος, στον εννοιολογικό προσδιορισμό της κοινωνίας των πολιτών.⁵

Ακριβέστερα, οι σύλλογοι συγκρότησαν νεότευκτους κοινωνικούς χώρους οι οποίοι συνάθροισαν υποκείμενα που προέρχονταν από ετερογενή περιβάλλοντα, συχνά με διακριτές πολιτικές ή/και θρησκευτικές πεποιθήσεις. Η συμβίωση αυτή εξασφαλίστηκε μέσα από την επίκληση συγκεκριμένων κοινωνικών ιδεωδών, αξιών και απολαύσεων, τα οποία στη συνέχεια αναπαράχθηκαν, εμπλουτίστηκαν και τροποποιήθηκαν, για να ενισχύσουν μια αίσθηση κοινής ταυτότητας ανάμεσα στα μέλη τους. Παρόμοια, οι σύλλογοι θεωρήθηκαν οχήματα που υπογράμμισαν μια συγκεκριμένη, βιολογικής προέλευσης, ανάγνωση των έμφυλων ιεραρχιών, που ταύτιζε τις μεν γυναίκες με τον ιδιωτικό κόσμο της οικίας και των οικογενειακών σχέσεων, ενώ τους άνδρες με το δημόσιο πεδίο της εργασίας, της πολιτικής και της σωματειακής δράσης. Τέλος, η συμμετοχή σε εθελοντικές συσσωματώσεις ταυτίστηκε με μια πολλαπλή μαθητεία στην πολιτική δραστηριοποίηση, και μ' αυτήν την έννοια, οι σύλλογοι αντιμετώπιστηκαν ως κρίσιμα συστατικά της, κατά Χάμπερμας, «δημόσιας σφαίρας», αλλά και ως πεδία ανάπτυξης της «κοινωνίας των πολιτών», που διαμεσολάβησε ανάμεσα στα υποκείμενα και στο κράτος.⁶

Μερικά, λίγα, σχόλια πάνω στα πάμπολλα ζητήματα που αφήνει μετέωρα αυτή η αναγκαστικά βραχύλογη παρουσίαση, κυρίως για την έννοια της «δημόσιας σφαίρας» όπως διατυπώθηκε από τον Χάμπερμας, έννοιας συγγενούς αλλά όχι ταυτόσημης με την «κοινωνία των πολιτών», η οποία προκάλεσε (και προκαλεί ακόμη) ατέρμονες συζητήσεις γύρω από τα όριά της.⁷ Η συχνή χρήση

ρευμάτων: το πρώτο, γερμανικής προέλευσης, μελετά τα αστικά στρώματα και τις πολιτισμικές πρακτικές που τα συνέχουν (με γνωστότερο παράδειγμα τις συναφείς δουλειές του Jürgen Kocka). Το δεύτερο εντοπίζεται κυρίως στη Γαλλία και επεξεργάζεται την αστική κοινωνικότητα, κατά κύριο λόγο τη μη τυποποιημένη κοινωνικότητα που αναπτύσσεται σε δημόσιους χώρους (με πιο χαρακτηριστικές εδώ τις μελέτες του Maurice Agulhon).

5. Δανείζομαι την περιληπτική αλλά ακριβέστατη αποτίμηση από τον Jein Hein Furnée όπως εκτίθεται στο άρθρο του «In good company: Class, gender and politics in the Hague's gentlemen's clubs, 1750-1900», Graeme, de Vries, Morris (επιμ.), *ό.π.*, σ. 117.

6. Για όλα τα παραπάνω, στο ίδιο, σ. 117-118· Jürgen Kocka, «Civil society from a historical perspective», *European Review* 12 (2004) 65-79· Craig Calhoun (επιμ.), *Habermas and the public sphere*, Κέιμπριτζ, Mass: MIT Press, 1992.

7. Οι συναφείς θέσεις του Χάμπερμας υποστηρίχθηκαν στα 1962 στο βιβλίο του *The*

της τα τελευταία χρόνια σε ποικίλες μελέτες υποδηλώνει ότι κάθε ιστορική περίοδος είχε τη δική της δημόσια σφαίρα, γεγονός που καθιστά κάθε απόπειρα εννοιολογικής γενίκευσής της σχηματική.⁸ Για τον Γερμανό φιλόσοφο και κοινωνιολόγο η δημόσια σφαίρα υπήρξε παράγωγο του 17ου και του 18ου αιώνα: ήταν μια πολιτική κοινότητα, ένα πεδίο δημόσιας παρέμβασης και δράσης, που συνένωσε τα μέλη της ανερχόμενης αστικής τάξης κάτω από την επίκληση του κοινού συμφέροντος και συντέλεσε στη συγκρότηση του φιλελεύθερου κράτους. Η ανάδυση νέων μορφών κοινωνικότητας, ενημέρωσης και επικοινωνίας (λόγου χάρη, ο Τύπος, τα καφενεία, οι λέσχες) δημιούργησαν χώρους κριτικής συζήτησης που άρθρωσαν και νομιμοποίησαν μια βαθιά δημοκρατική και ορθολογική κοινή γνώμη. Για τον Χάμπερμας, χώροι κοινωνικής συνάθροισης όπως αυτοί που σημειώθηκαν παραπάνω, βρίσκονται ανάμεσα στη δημόσια σφαίρα, που περιλαμβάνει την πολιτική κοινότητα, στην ιδιωτική σφαίρα, που αντιπροσωπεύεται από την αγορά και το κράτος, και στη σφαίρα της οικειότητας, που εντοπίζεται στην οικογένεια.⁹ Η δημόσια σφαίρα προϋποθέτει την αυτονομία, την ελευθερία, την ισοτιμία και τον ορθολογισμό των υποκειμένων που συμπεριλαμβάνει και κινητοποιεί.¹⁰ Ο αριθμητικός πολλαπλασιασμός της σωματειακής ζωής στις χώρες της ευρωπαϊκής ηπείρου και στις Ηνωμένες Πολιτείες προσδιόρισε όμως και το εννοιολογικό περιεχόμενο της «κοινωνίας των πολιτών».¹¹ Το βασικό στοιχείο στις ανδρικές λέσχες που εξετάζω εδώ, είναι η ελεύθερη συνένωση των κατεξοχήν πολιτών: των αυτόνομων δηλαδή και ίσων ως προς την κοινωνική τους θέση εύπορων αρρένων ενηλίκων, που ως τέτοιοι έχουν πλήρη δικαιώματα.

structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society, το οποίο μεταφράστηκε στα ελληνικά πολύ καθυστερημένα, μόλις στα 1997 (Jürgen Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας. Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας*, Αθήνα, Νήσος).

8. Για την πληθωρική χρήση της έννοιας βλ. Brian Cowan, «What was masculine about the public sphere? Gender and the coffeehouse milieu in post-restoration England», *History Workshop Journal* 51 (2001) 127-128.

9. Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, ό.π., σ. 115.

10. Η κατά Χάμπερμας δημόσια σφαίρα και η ευθεία σύνδεσή της με ορθολογικές πρακτικές στο παράδειγμα που μελετάμε εδώ, στις ανδρικές, δηλαδή, λέσχες, μπορεί να αποβεί παραπλανητική, στο βαθμό που τα σωματεία αυτά φιλοξενούσαν συστηματικά και ανορθολογικές δραστηριότητες, όπως την χαρτοπαιξία και την κατανάλωση αλκοολούχων ποτών [Mulvey Roberts, ό.π., σ. 50· βλ. ακόμη το βιβλιοκριτικό άρθρο John L. Brooke, «Reason and passion in the public sphere: Habermas and the cultural historians», *Journal of Interdisciplinary History* 29 (1998) 43-67].

11. Για την «κοινωνία των πολιτών» και τη συνάφειά της με την αστική κοινωνία και την ομώνυμη τάξη, βλ. Jürgen Kocka, «Το ευρωπαϊκό πρότυπο και η γερμανική περίπτωση», *Αναζητήσεις της νεότερης γερμανόφωνης ιστοριογραφίας*, ΕΜΝΕ/Μνήμων, Αθήνα, 2000, σ. 167-186, ιδίως σ. 168-169· Roger J. Morris, «Introduction. Civil society,

Το ξένο πρότυπο

Οι λέσχες πρωτοεμφανίζονται στη Βρετανία του 17ου αιώνα και έλκουν την καταγωγή τους από τις ανδρικές παρέες που συγκεντρώνονταν με κάποια περιοδικότητα σε καφενεία, πανδοχεία και ταβέρνες, για να δειπνήσουν, να πιούν, να παίξουν τυχερά παιχνίδια και να συζητήσουν.¹² Στις αρχές του 18ου αιώνα η βρετανική πρωτεύουσα, που αριθμούσε τότε 800.000 κατοίκους, φιλοξενούσε πάνω από 2.000 καφενεία.¹³ Τα μέλη των, άτυπων ακόμη, ανδρικών λεσχών πλήρωναν ένα ποσό ως αντάλλαγμα για το τραπέζι ή το ιδιαίτερο δωμάτιο που δέσμευαν για τις συναντήσεις τους. Αν και οι πρώιμες αυτές συσπειρώσεις συνέχισαν να λειτουργούν στο βικτωριανό Λονδίνο, η κοινωνική τους σύνθεση είχε αρχίσει να μεταβάλλεται ήδη από το 18ο αιώνα: οι ανερχόμενοι αστοί συγκεντρώνονταν πλέον σε λέσχες με μόνιμες και συχνά ιδιόκτητες εγκαταστάσεις, οι οποίες παρείχαν ολοένα και περισσότερες ανέσεις στα μέλη τους: όχι μόνο μπαρ και εστιατόρια, αλλά και ειδικούς χώρους αφιερωμένους στη συζήτηση, αναγνωστήρια, δωμάτια για παιχνίδια κλπ. Στο 18ο αιώνα οι περισσότερες λέσχες ανήκαν σε ιδιώτες επιχειρηματίες. Οι πολλαπλοί τους ρόλοι ως ιδιοκτήτες της επιχείρησης, διαχειριστές των εσόδων της και δανειστές χρημάτων, θεωρήθηκαν απειλητικοί για τα μέλη, τα οποία γρήγορα διεκδίκησαν για λογαριασμό τους την ιδιοκτησία των λεσχών.¹⁴

Οι ανδρικές λέσχες του 19ου διαφέρουν πολλαπλά από τα μορφώματα του προηγούμενου αιώνα με την αμφιλεγόμενη, οπωσδήποτε, υπόληψη και αυτοδιαφημιζονται για την εξέχουσα κοινωνική τους σύνθεση και την αντίστοιχη ακτινοβολία τους.¹⁵ Όπως και άλλα αστικά σωματεία της περιόδου (λόγου χάρη, φιλεκαπαιδευτικά, εκπολιτιστικά, αθλητικά) αποτύπωναν τις κοινωνικές προτιμήσεις των μελών τους για τη διαχείριση και τη διάθεση του χρόνου και αποτελούσαν πηγές ποικίλων ταξικών, έμφυλων και φυλετικών αποκλεισμών. Δεν χωράει αμφιβολία: οι ανδρικές λέσχες επέλεγαν ανθρώπους, συγγέντρωναν τους ήδη ισχυρούς και προνομιούχους αστούς και τα ανερχόμενα πρόσωπα της ίδιας τάξης.¹⁶ Η ετυμολογία της λέξης

associations and urban places: Class, nation and culture in nineteenth-century Europe», *Civil society*, ό.π., σ. 1-16.

12. Jane Rendell, *The pursuit of pleasure. Gender, space and architecture in regency London*, Νιού Τζέρζι, Rutgers University Press, 2002, σ. 66.

13. Mulvey Roberts, ό.π., σ. 48.

14. Rendell, ό.π., σ. 67.

15. John Tosh, *A man's place. Masculinity and the middle class home in Victorian England*, Λονδίνο, Yale University Press, 1999, σ. 12.

16. Όπως έχει δείξει η Catherine Hall, η ανθολόγηση των «κατεξοχήν πολιτών» σ' ολόκληρο το 19ο αιώνα, όριζε ταυτόχρονα όσους εξαιρούσε, στην πραγματικότητα τους

club¹⁷ περικλείει με ενάργεια τη διττή διαδικασία που επιτελούν προοιμιακά οι ανδρικές λέσχες: ενοποιούν με στόχο να διαχωρίσουν, ενσωματώνουν και την ίδια στιγμή απωθούν.¹⁸ Τα νέα μέλη γίνονταν αποδεκτά μετά από ποικίλους αποκλεισμούς που εξασφάλιζε ένα περίπλοκο σύστημα ψηφοφορίας και αφού προκατέβαλαν την ετήσια συνδρομή. Κι αν στη χώρα που τις γέννησε, τη Βρετανία, η σημασία τους υποδηλωνόταν κι από τα παράγωγα της λέξης club, που βρήκαν πολύ γρήγορα τη θέση τους στα λεξικά και στα κείμενα της εποχής, ήταν σαφές ότι η νέα «χώρα» που αποκλήθηκε Clubland, συνιστούσε ένα ομοκοινωνικό ανδρικό σύμπαν που ήταν αφιερωμένο ολομερώς στη διεκδίκηση ποικίλων απολαύσεων, πραγματικών ή/και φαντασιακών, απολαύσεων που προσιδίαζαν και την ίδια στιγμή διαμόρφωναν μια αστική κοινωνικότητα βασισμένη στη γυναικεία απουσία και στην απομάκρυνση από τον οικιακό χώρο.¹⁹ Οι ανδρικές λέσχες θα ξεπεράσουν τα βρετανικά σύνορα με ταχύ ρυθμό και θα συναρμολογήσουν στην αστική ζωή άλλων ευρωπαϊκών και αμερικανικών πόλεων.²⁰ Η Γαλλία έχει εισαγάγει από νωρίς το σωματειακό πρότυπο από τη γειτονική της χώρα κι έχει προχωρήσει, εξίσου νωρίς, στη μετονομασία του σε cercle. Οι επιδράσεις των cercles στην παλαιότερη κοινωνικότητα των γαλλικών σαλονιών ήταν οπωσδήποτε διαβρωτικές· και εδώ η απομάκρυνση από την οικία και οι έμφυλοι περιορισμοί που απαγόρευαν τη γυναικεία συμμετοχή διέλυσαν, οριστικά και αμετάκλητα, την παράδοση των σαλονιών.²¹

Οι λέσχες κατέλαβαν στρατηγική θέση στη διαμόρφωση μιας ομόφυλης,

εξαρτημένους και τους υποτελείς: τις γυναίκες, τα παιδιά, τους υπηρέτες, τους υπαλλήλους, τους σκλάβους και τους αποικιοκρατούμενους πληθυσμούς (Catherine Hall, *White, male and middle class: Explorations in feminism and history*, Κέιμπριτζ, Polity Press, 1992).

17. Από το ρήμα cleave (χωρίζω, διχάζω, αλλά και συγκολλώ).

18. Mrinalini Sinha, «Britishness, clubbability and the colonial public sphere: The genealogy of an imperial institution in colonial India», *The Journal of British Studies* 40 (2001) 504-505.

19. Που περιλάμβανε ωστόσο ένα ιδιότυπο οικιακό ιδεώδες το οποίο εκπληρωνόταν, παραδόξως, μακριά από την οικία. Τα ζητήματα αυτά θα θιγούν παρακάτω.

20. Υπολογίζεται ότι στα μέσα του 19ου αιώνα το ανδρικό χωροταξικό άβατο του Πικαντίλι μετρούσε πάνω από διακόσιες ανδρικές λέσχες, Amy Milne-Smith, «A flight to domesticity? Making a home in the gentlemen's clubs of London, 1880-1914», *Journal of British Studies* 45 (2006) 799. Στις αρχές του επόμενου αιώνα η μητροπολιτική Νέα Υόρκη φιλοξενούσε πάνω από εξήντα ανδρικές λέσχες, με 50.000 περίπου τακτικά μέλη («Club life in New York. Thousands of names on the waiting list», εφημ. *New York Times*, 4.12.1904).

21. Harrison, *ό.π.*, σ. 94-95. Η συγγραφέας διαφοροποιείται εδώ από τις επεξεργασίες του Maurice Agulhon (*Le cercle dans la France bourgeoise, 1810-1848*, Παρίσι, Armand Colin, 1977) που βλέπουν τις ανδρικές λέσχες στη Γαλλία ως τη φιλελεύθερη, αστική εκδοχή των αριστοκρατικών σαλονιών. Για τα σαλόνια βλ. ενδεικτικά Steven D. Kale, «Women, the public sphere and the persistence of salons», *French Historical Studies* 25 (2002) 115-148.

αστικής κοινωνικότητας που στόχευε στην (ελεγχόμενη και άρα εύαρεστη) συναναστροφή, στην αναψυχή, την ψυχαγωγία, και μάς κληροδότησαν πολύτιμες καταγραφές για το νεωτερικό, πρότυπο «δημόσιο ανδρισμό» του 19ου αιώνα,²² που αντιστοιχούσε στον ορθολογικό, αξιολογικό, καλλιεργημένο και εύπορο άνδρα της εποχής.²³ Ο σωματειακός βίος συνεπάγεται την ανάδυση μιας κοινωνικότητας τυποποιημένης, δημόσιας και θεσμοθετημένης, που ορίζεται συμπληρωματικά προς την άτυπη, ιδιωτική και ανοργάνωτη κοινωνικότητα που συνεπάγονται οι («παραδοσιακοί») χώροι κοινωνικής συνάντησης, όπως το καφενείο, η ταβέρνα κ.ά.²⁴ στο βαθμό που τα δύο αυτά μορφώματα, ακροβατώντας ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό, προσφέρουν, ή καλύτερα, επιβάλλουν την ανάπτυξη κοινωνικών δεσμών και διακρίνονται από τον οικιακό χώρο, κάποτε αντιθετικά.²⁵ Οι λέσχες ψυχαγωγικού χαρακτήρα ως χώροι έκφρασης της ανδρικής, συνήθως, κοινωνικότητας, ευνόησαν τον ανοιχτό διάλογο, το συμποσιασμό,²⁶ τη διασκέδαση, και λειτούργησαν συμπληρωματικά ως προς την άτυπη, ιδιωτική συνάντηση σε σπίτια.

Η επίκληση της ψυχαγωγικής σκοπιμότητας στις ανδρικές λέσχες έχει ένα σαφές εννοιολογικά περιεχόμενο και μπορεί να περιορίζεται στη φιλική συναναστροφή των μελών στις εγκαταστάσεις της λέσχης, στη διεξαγωγή συζητήσεων στα εντευκτήρια, στην πληροφόρηση για ζητήματα της επικαιρότητας, στην ανάγνωση εφημερίδων και περιοδικών. Συχνή είναι η ενασχόληση με κάποιο σπορ της μόδας, η διεξαγωγή παιχνιδιών με χαρτιά, η διοργάνωση χοροεσπερίδων, η παράθεση γευμάτων, η οργάνωση διαλέξεων επιστημονικού χαρακτήρα. Σε κάποιες από αυτές τις εκδηλώσεις επιτρεπόταν, κατόπιν προ-

22. «Public masculinity», σύμφωνα με τη διατύπωση της Rendell, *ό.π.*, σ. 73.

23. Harrison, *ό.π.*, σ. 90.

24. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, *ό.π.*, σ. 30.

25. Ως προς τις ανδρικές λέσχες που μάς απασχολούν σ' αυτό το κείμενο, οι ομοιότητες που εμφανίζουν με τον κόσμο του καφενείου και της ταβέρνας περιορίζονται σχηματικά στις παραπάνω επισημάνσεις (ορίζονται διακριτά από την οικογενειακή εστία και αποτελούν τους πυρήνες μιας νεωτερικής κοινωνικότητας, που αφορά κατά κύριο λόγο το ανδρικό φύλο). Τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τους δύο αυτούς χώρους είναι ουσιαστικά: μιλώντας με όρους ταξικότητας, ο κόσμος της λέσχης παραμένει απρόσιτος σε όσους δεν πληρούν τις σχετικές προϋποθέσεις, σε αντίθεση με τον ανοιχτό, διαταξικό κόσμο του καφενείου. Την ίδια παρατήρηση κάνει και ο Ρίτσαρντ Σένετ: η κοινωνικότητα της λέσχης διαφέρει από τη ζωή του καφενείου, αφού δεν μπορεί να γίνει μέλος της συντροφιάς οποισδήποτε, αλλά θα πρέπει πρώτα να του επιτραπεί η συμμετοχή (Ρίτσαρντ Σένετ, *Η τυραννία της οικειότητας. Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, σ. 116).

26. Για μια ανθρωπολογική προσέγγιση του ανδρικού συμποσιασμού, όπου προκύπτουν καθαρά οι διαφορές μεταξύ καφενείου και λέσχης βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», Ευθ. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Καστανιώτης/Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1992, σ. 209-250.

σωπικών προσκλήσεων, η συμμετοχή των συζύγων των μελών και του φιλικού τους περίγυρου. Σε γενικές όμως γραμμές, πλην των (επιλεκτικά) δημόσιων θεαμάτων, ίσχυε ο κανόνας του αδύτου για τα μη μέλη.

Η ίδρυση της Αθηναϊκής Λέσχης

Στα 1875 λοιπόν, όταν μια 20μελής ομάδα συστήνει την Αθηναϊκή Λέσχη,²⁷ στην πραγματικότητα εισάγει στην ελληνική πρωτεύουσα ένα βρετανικό, αλλά διεθνοποιημένο πλέον, σωματειακό πρότυπο αφιερωμένο εξ ολοκλήρου στην ανδρική κοινωνικότητα. Η απόπειρα αυτή, που θ' αποδεικνυόταν ακατάβλητη στα χρόνια που θ' ακολουθούσαν, δεν ήταν απολύτως καινοφανής. Είχε προηγηθεί η ίδρυση παρόμοιων σωματείων τόσο στην Αθήνα όσο και σε άλλες εύρωστες ελληνικές πόλεις: η Λέσχη Ελλάς στην Ερμούπολη,²⁸ η Εμπορική Λέσχη στην Πάτρα, η Λέσχη Χρηματιστηρίου στον Πειραιά,²⁹ για να ξεχωρίσουμε μόνο κάποιες από αυτές. Όλες τους κινούνταν στο διάτρητο όριο στο οποίο συνέκλιναν τα επαγγελματικά, εν πολλοίς εμπορικά, συμφέροντα των μελών τους, με το αίτημα της ευάρεστης συναναστροφής στις «ώρες της ανέσεως».³⁰ Όταν, λίγα χρόνια αργότερα, εγκαινιάζεται στην ελληνική πρωτεύουσα η Αθηναϊκή Λέσχη δεν είναι διόλου απίθανο οι είκοσι ιδρυτές της ν' αξιοποιούν και ν' αναπαράγουν πολύτιμες εμπειρίες του παρελθόντος, ακριβέστερα, προηγούμενες επαφές με αντίστοιχες λέσχες του εξω-

27. Πρόκειται για τους Μάρκο Ρενιέρη, Ευθύμιο Κεχαγιά, Γεώργιο Βασιλείου, Παντολόνα Θεολόγη, Στέφανο Ψύχα, Ευάγγελο Βαλτατζή, Αλέξανδρο Δόσιο, Μιχαήλ Αντωνόπουλο, Νικόλαο Βαλσαμάκη, Ιωάννη Δούμα, Παύλο Καλλιγά, Αλέξανδρο Θεοδορίδη, Μιχαήλ Μελά, Γεώργιο Παχύ, Γεώργιο Μπασιά, Λεονάρδο Μερκάτη, Δημήτριο Σούτσο, Ιωάννη Βαπτιστή Σερπιέρη, Ιωάννη Βούρο και Εμμανουήλ Χαρίλαο. Τα ονόματα των ιδρυτών στο [Επαμεινώνδας Α. Στασινόπουλος], *Η Αθηναϊκή Λέσχη 1875-1975. Αναμνηστικό τεύχος στην εκατονηταετηρίδα της Αθηναϊκής Λέσχης*, Αθήνα, 1975, σ. 25.

28. Η Λέσχη Ελλάς ιδρύθηκε στα 1862. Βλ. σχετικά ΓΑΚ - Αρχεία Νομού Κυκλάδων, Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης, φάκ. Λέσχη Ελλάς: Λέσχη «Ελλάς», Σωματείον ανεγνωρισμένον, Καταστατικό, εν Ερμούπολει Σύρου, εκ του Τυπολιθογραφείου Νικολάου Φέρρη, 1922.

29. Για τις λέσχες του μεγάλου λιμανιού βλ. Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά*, ό.π., σ. 380-382. Για την (εκτός συνόρων) Λέσχη Θεσσαλονικέων βλ. Ρένα Μόλχο, «Le Cercle de Salonique 1873-1958, Λέσχη Θεσσαλονικέων: Συμβολή στη μελέτη της αστικής τάξης της Θεσσαλονίκης», *Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού. Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο. Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια, Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 23-24 Νοεμβρίου 1991*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 1995, σ. 103-127. Το άρθρο εστιάζει στη διεθνοτική σύνθεση της λέσχης και στον αστικό της χαρακτήρα.

30. Δανείζομαι τη διατύπωση από τον ιδρυτικό κανονισμό της λέσχης που συγκροτήθηκε στα 1862 στην Κωνσταντινούπολη με την ονομασία «Βυζάντιον» και απευθυνόταν στους ομογενείς κατοίκους της πόλης (*Κανονισμός της εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Λέσχης Βυζάντιον*, εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Ε. Ι. Λαζαρίδου, 1862, σ. 3). Η, εκτός ιστορικών συμφραζομένων, έκφραση «ελεύθερος χρόνος» δεν είχε ακόμη καθιερωθεί στην καθομιλουμένη για να περιγράψει τησχόλη.

τερικού, καθώς οι μισοί, περίπου, έχουν μετακινηθεί ή επανακάμψει στην Ελλάδα ύστερα από μακροχρόνια παραμονή εκτός εθνικών συνόρων.³¹

Η ονομασία του νέου σωματείου δεν αποσαφηνίζει την κοινωνική του σύνθεση, τους στόχους ή τις δράσεις του. Η μοναδική πληροφορία που αφήνει να διαφανεί η ουδετερότητα του τίτλου είναι γεωγραφική: η λέσχη είναι εγκατεστημένη στην Αθήνα και τα μέλη της ανήκουν, πλειοψηφικά τουλάχιστον, στους κατοίκους της πρωτεύουσας. Εξαρχής, ωστόσο, ένα άλλο τεκμήριο μάς δίνει μια πρώτη ιδέα για εκείνους στους οποίους απευθύνεται το νεοϊδρυθέν σωματείο. Ο ολιγοσέλιδος ιδρυτικός κανονισμός της Αθηναϊκής Λέσχης ορίζει ρητά όσους αφορά (ευάριθμους, ιδιαίτερα εύπορους, ενήλικους άνδρες)³² και την ίδια στιγμή ξεκαθαρίζει υπόρρητα ποιους εξαιρεί. Ο αποκλεισμός των γυναικών είναι τόσο αυτονόητος, ώστε δεν γίνεται ιδιαίτερη μνεία στον έγγραφο κανονισμό.³³ Ο λόγος για τον οποίο συστήνεται η λέσχη αποσιωπάται επίσης στις διατάξεις του καταστατικού της, αλλά και στις εφημερίδες που δημοσιεύουν την είδηση.³⁴ Η Αλήθεια περιορίζεται σε μια λακωνική ανακοίνωση της ίδρυσης, ενώ η Ώρα αναδιατυπώνει τα βασικά άρθρα του κανονισμού, ανακοινώνει τα ονόματα των ιδρυτικών μελών και τη σύνθεση του διοικητικού συμβουλίου, και τέλος, μας πληροφορεί για την εγκατάσταση της λέσχης στο μέγαρο του Βασιλείου Μελά στην πλατεία Λουδοβίκου,³⁵ και

31. Ενδεικτικά μόνο, στον κατάλογο των μελών της λέσχης Βυζάντιοι παρελαμβάνουν τα ονόματα όλων των «γνωστών» Ελληνορθόδοξων οικογενειών της Κωνσταντινούπολης και ανάμεσά τους ο Ν. Βαλσαμάκης και ο Ευαγγ. Μπαλατζής (Βαλατζής), που τους συναντάμε λίγο αργότερα στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους να μεταφέρουν τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες και, δευτερευόντως έστω, τις αναψυχικές τους πρακτικές, αφού και οι δύο ανήκουν στα ιδρυτικά μέλη της Αθηναϊκής Λέσχης.

32. Ως ανώτατο όριο έθετε τα 120 μέλη που εκλέγονταν με μυστική ψηφοφορία από τους ίδιους τους ιδρυτές, με μία «μαύρη» ψήφο να εξουδετερώνει έξι «λευκές». Όσοι περνούσαν με επιτυχία την προβλεπόμενη δοκιμασία, έπρεπε να προκαταβάλουν την ετήσια συνδρομή, που είχε καθοριστεί σε 100 φράγκα (*Κανονισμός της Αθηναϊκής Λέσχης*, εν Αθήναις, Τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», 1875, σ. 3-6). Ως κατώτατο ηλικιακό όριο για την απόκτηση της ιδιότητας του μέλους είχαν οριστεί τα 21 χρόνια (στο ίδιο, σ. 14).

33. Για τον αυτονόητο χαρακτήρα της διχοτόμησης δημόσιο/άνδρας και ιδιωτικό/γυναίκα που αναπαράγεται στη συμβατική πολιτική ιστορία στη χώρα μας μέχρι και σήμερα βλ. Ελένη Φουρνάρακη, «*Επί τίνι λόγω αποστειρεί αυτήν ψήφου:*» Καθολική ανδρική ψηφοφορία και αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 24 (2002) 180-191, ιδιαίτερα 187-188.

34. Από την άποψη αυτή η λέσχη αποτελεί ένα «αφανές» σωματείο, αφού εξαιρετικά σπάνια καταγράφεται στον Τύπο της εποχής. Η πρακτική της εσωστρέφειας είναι πανταχού παρούσα, ακόμη και όταν η Α.Α. διοργανώνει εκδηλώσεις που κατεξοχήν δημοσιοποιούνται, λόγου χάρη, χοροεσπερίδες ή διαλέξεις.

35. Η ενεργή συμμετοχή της οικογένειας Μελά στην ίδρυση της λέσχης φαίνεται και από την ανάμιξή της στη χρονοβόρα διαδικασία ανεύρεσης του κτιρίου που θα φιλοξενούσε

την παραγγελία των επίπλων της στο Παρίσι.³⁶

Περισσότερο διαφωτιστικές θ' αποδειχθούν οι επικρίσεις που δημοσιεύθηκαν στον Τύπο τις επόμενες δεκαετίες για την ανδρική λέσχη, με πρώτη χρονολογικά την ανυπόγραφη σάτιρα που δημοσιεύεται στα 1885 στον *Αριστοφάνη* του Π. Πηγαδιώτη, με τον εύγλωττο τίτλο «Η Λέσχη των Αριστοκρατών».³⁷ Εδώ, καυτηριάζεται τόσο η προνομιούχος κοινωνική θέση των μελών (εντοπισμένη όμως αποκλειστικά στους κύκλους των Φαναριωτών), η διάκρισή τους από χαμηλότερες κοινωνικές κατηγορίες και η οικονομική τους ευμάρεια, όσο και η επιδεικτική κατανάλωση, οι κοινωνικές έξεις, τα ήθη και η συμπεριφορά τους. Το στιχούργημα του *Αριστοφάνη* δεν αποτελεί εξαίρεση, αλλά πηγάζει από μια ευρύτερη φιλολογική παραγωγή της περιόδου που εξαπολύει σφοδρή επίθεση στους Φαναριώτες, τους «τζέντλεμαν»,³⁸ τους χρυσοκάνθαρους. Η κάστα των Φαναριωτών ήταν η ομάδα των ετεροχθόνων που είχε συγκεντρώσει τα πυρά ενός μεγάλου τμήματος τού, εντός των συνόρων, ελληνικού πληθυσμού και η λέξη («Φαναριώτης») είχε αποκτήσει σταδιακά απαξιωτικό ή/και υβριστικό περιεχόμενο.³⁹ Στο ίδιο σαρκαστικό κλίμα κινείται και το κείμενο του Γ. Σουρή «Ίδου και ένα διάλογο με τζέντλεμαν και άλογο» που πρωτοδημοσιεύεται στα

το σωματείο. Μέχρι το 1885 το σωματείο στεγάστηκε στο μέγαρο του αδερφού του Μιχαήλ, Βασιλείου Μελά και αργότερα στο μέγαρο Πάππου στην οδό Σοφοκλέους. Μετά το θάνατο του προέδρου της Μ. Μελά στα 1897, οι κληρονόμοι του αποφάσισαν να νοικιάσουν στην Α.Α. το σπίτι που είχε χτίσει ο Μιχαήλ στη συμβολή των οδών Πανεπιστημίου και (σημερινή) Αμερικής, έργο του Ερνέστου Τσίλλερ. Το οίκημα αυτό αγοράστηκε εν τέλει στα 1907 και στα 1914 προστέθηκε στην ιδιοκτησία της λέσχης και το διπλανό οίκημα της Ναταλίας Μελά. Τα δύο κτίρια ενώθηκαν σε ένα και αυτό αποτέλεσε το οριστικό κτίριο της λέσχης μέχρι την κατεδάφισή του, στα 1969.

36. Εφημ. *Αλήθεια*, 15.12.1875 και εφημ. *Ωρα*, 14.12.1875.

37. Εφημ. *Αριστοφάνης*, 20.12.1885.

38. Ένας εισηγμένος όρος με ευρεία χρήση στον ελληνικό Τύπο και εξίσου ευρύ και ελαστικό περιεχόμενο, καθώς αντιστοιχεί σε μοντέλα αστικής συμπεριφοράς που άλλοτε χλευάζονται και άλλοτε επικροτούνται. Για τις πολλαπλές χρήσεις του όρου στη Βρετανία και τις εννοιολογικές μεταλλαγές του στο χρόνο βλ. Penny Cornfield, «The democratic history of the English gentlemen», *History Today* 42 (1992) 40-47.

39. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988, σ. 91-92. Ο Ανδρέας Συγγρός γράφοντας για τα «σαλόνια» της περιόδου, τα χωρίζει σε τρεις κατηγορίες: τα αθηναϊκά «πολιτικοκοινωνικά» σαλόνια που έφεραν την «απολύτως εγχώριον χροιάν», τα ομογενειακά που «έβλεπε τις την διαφοράν του καθαρώς Αθηναϊκού και εξωτερικού βίου» και τα φαναριώτικα «και εδώ βρισκουμε τη συνήθη μομφή, δηλαδή ότι στις τελευταίες αυτές συγκεντρώσεις «υπήρχε τι δήθεν αριστοκρατικών», καθώς και το παράδοξο, κατά το Συγγρό πάντα, να μην «αρέσκονται αμοιβαίως οι δύο κύκλοι, δηλαδή οι αυτόχθονες και οι Φαναριώτες [Άλκης Αγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου (επιμ.), *Ανδρέας Συγγρός, Απομνημονεύματα*, βιβλίο δεύτερο, τ. Β' και Γ', Αθήνα, Εστία, 1998, σ. 128-133].

1889.⁴⁰ Παρόμοια είναι η περίπτωση της επιφυλλίδας του Μιχαήλ Μητσάκη με τίτλο «Το Θέρος», που φιλοξενείται στην *Εστία* στα 1887 και είναι αφιερωμένη στην αναψυχή των συγχρόνων του.⁴¹ «Ειπέ μου πως διασκεδάζεις και θα σου είπω ποίος είσαι»,⁴² διατείνεται ο συγγραφέας, για να εντάξει και αυτός τις ψυχαγωγικές πρακτικές των αστικών στρωμάτων, ιδίως των ανώτερων τμημάτων τους, στο, γνωστό πλέον, σχήμα της ρηχής επιτήδευσης και της αναπαραγωγής ξενόφερτων προτύπων. Δεν είναι λοιπόν διόλου παράξενο που η προσποιητή συμπεριφορά της «πλουτοκρατίας» δεν μπορεί να συγκαλύψει την αποκαρδιωτική πραγματικότητα: την «ατελή αγωγή, τη στέρση του ήθους και της κληρονομικής ευγένειας».⁴³

Σ' όλες αυτές τις λίγο πολύ σαρκαστικές, αν όχι γελοιογραφικές, αναδρομές στην ψυχαγωγία των αστών της εποχής, ξεχωρίζει ένα στερεότυπα επαναλαμβανόμενο μήνυμα, συμπυκνωμένο στη μομφή του θεατρινισμού, της άτεχνης αντιγραφής, της εκζήτησης, μιας, εν πολλοίς, αφύσικης, αλλότριας συμπεριφοράς. Τα εγχώρια ηγετικά στρώματα φαίνεται να περιλαμβάνουν αποκλειστικά οψίπλους, Φαναριώτες, ψευδοαριστοκράτες και άλλους τυχάρπαστους χρυσοκάνθαρους. Κι αν σ' αυτές τις δημόσιες αποδοκιμασίες διακρίνουμε ίχνη από την πάγια αμφιθυμία που συνόδευε οτιδήποτε προερχόταν από τη Δύση (εδώ, οι συγκεκριμένες πρακτικές κοινωνικότητας), η έμφαση πρέπει να δοθεί αλλού: στη συγκυρία της εποχής, των λαυρεωτικών και των χρυσοκάνθαρων.

Αντιπαλότητες και συνάψεις

Μια πρώτη ματιά στον εικοσαμελή πυρήνα που συγκρότησε την Αθηναϊκή Λέσχη αποκαλύπτει την ισχυρή παρουσία υψηλόβαθμων στελεχών του τραπεζικού κόσμου.⁴⁴ Η περαιτέρω αναζήτηση της επαγγελματικής ιδιότητας των ιδρυτών

40. Εδώ, ο ψευδογενής ετερόχθονας συνομιλεί με το άλογό του, που το έχει χάσει μετά από μια βραδιά χαρτοπαιξίας στη λέσχη – όπως όλα δείχνουν τη «δική» μας [Ελλη Αλεξίου (επιμ.), *Απαντα Σουρή*, τ. Γ', χ.τ., Ιστορικές Εκδόσεις Λογοτεχνίας, χ.χ., σ. 296].

41. Εφημ. *Εστία*, 24.5.1887 και αναδημοσίευση στο Μιχαήλ Μητσάκης, *Πεζογραφήματα*, Αθήνα, Νεφέλη, 1988, σ. 67-83 (οι παραπομπές γίνονται σε αυτή την έκδοση). Την αξία του κειμένου επισημαίνει και ο Χρήστος Λούκος [«Η Ελληνική πρωτεύουσα, 1890-1912», Χριστίνα Κουλούρη (επιμ.), *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Αθήνα, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, 2004, σ. 88-90].

42. Μητσάκης, *ό.π.*, σ. 69-70.

43. Στο *ίδιο*, σ. 76.

44. Όπως τον διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Μάρκο Ρενιέρη, τους υποδιοικητές της, Ε. Κεχαγιά και Γ. Βασιλείου και τους συμβούλους της, Π. Καλλιγιά και Ι. Βούρο. Ακόμη, τους διευθυντές της Ιονικής και της Γενικής Πιστωτικής Τράπεζας Ν. Βαλσαμάκη και Λ. Μερκάτη, αντίστοιχα, και τέλος, τους Παντ. Θεολόγη και Στ. Ψύχα της Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστωσης.

μαρτυρά επιπλέον την άμεση σύνδεσή τους με τις πιο κερδοφόρες ανώνυμες εταιρείες της περιόδου, τις μεταλλευτικές και τις σιδηροδρομικές.⁴⁵ Συμβατικά, το 1875 είναι η χρονιά που ο «πυρετός» του μεταλλεύματος κορυφώνεται και συστήνονται πολυάριθμες συναφείς εταιρείες, με μετόχους που προέρχονται από ποικίλα επαγγελματικά πεδία. Η ένταση και η έκταση αυτού του φαινομένου επιβεβαιώνεται και μέσα στην ευάριθμη ομάδα που συστήνει το ίδιο έτος τη λέσχη: οι μισοί περίπου ιδρυτές της δραστηριοποιούνται στις προσοδοφόρες αυτές επιχειρήσεις, και μάλιστα σε θέσεις καίριες. Εξίσου πληθωρική είναι η παρουσία τους στις ανώνυμες εταιρείες που αναλαμβάνουν την κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου της χώρας, κυρίως μέσα από την εκπροσώπηση των τραπεζών που δραστηριοποιούνται προς αυτήν την κατεύθυνση.

Ο John Seed πολύ σωστά εκτιμά ότι οι ανδρικές λέσχες δεν αφορούσαν μόνο «ακριβά πούρα, μπιλιάρδα και μπράντι»,⁴⁶ καθώς τα μέλη τους αναμίγνυαν συχνά τα επαγγελματικά τους συμφέροντα με άλλες, «ιδιωτικές» απολαύσεις. Και για να είναι αυτή η συνύπαρξη λειτουργική, έπρεπε κάθε φορά να τίθενται σαφή όρια στις εκάστοτε επαγγελματικές αντιπαλότητες, με δυο λόγια, τα μέλη έπρεπε να αντιλαμβάνονται αλλήλους περισσότερο ως συναδέλφους παρά ως ανταγωνιστές.⁴⁷ Από τις μέχρι σήμερα έρευνες για τους αστικούς συλλόγους γνωρίζουμε ότι συνιστούν ελεγχόμενους χώρους οι οποίοι αποδυναμώνουν τις εκάστοτε διαφορές που προκύπτουν ανάμεσα στα πρόσωπα που τις συνιστούν. Η σύμβαση στην οποία προχωρούν τα ανεξάρτητα και αυτόνομα υποκείμενα, εν προκειμένω η σύσταση ενός σωματίου, προϋποθέτει τη μεταξύ τους ισότητα και την ενότητα της ομάδας. Η πάγια επιδίωξη είναι η σύσταση ενός πρόσφορου πλαισίου που να αδρανοποιεί τις διενέξεις και να προτάσσει τα κοινά συμφέροντα.⁴⁸

Όλα δείχνουν ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα πολυσχιδές επαγγελματικό δίκτυο που εμπλουτίζεται με χαρακτηριστικά και ποιότητες μιας ευρύτερης κοινωνικότητας. Τα πρόσωπα που συστήνουν τη λέσχη συνδέονται πολλαπλά μεταξύ τους μέσα από ένα δαιδαλώδες πλέγμα επαφών που πλαισιώνει τις πιο αποδοτικές επιχειρήσεις της εποχής, και πιστοποιεί τόσο την επαγγελματική πολυδραστηριότητά τους όσο και τη διάχυση της εξουσίας τους από το οικονομικό πεδίο στο πολιτικό-κοινωνικό. Η παρουσία του ομογενειακού στοιχείου

45. Ως προς τα πρόσωπα που δραστηριοποιούνται – συχνά σε περισσότερες από μια μεταλλευτικές εταιρίες –, ξεχωρίζουμε τον Ιωάννη Βαπτιστή Σερπιέρη της Λαυρεωτικής Εταιρίας και τον συνεργάτη του Γ. Παχύ, το διδάκτορα μεταλλουργίας Αλ. Θεοδωρίδη και τον γιατρό Ι. Βούρο.

46. John Seed, «Capital and class formation in early industrial England», *Social History* 18 (1993) 27.

47. Harrison, *The bourgeois citizen*, ό.π., σ. 115-116.

48. Clark, *British clubs and societies 1580-1800*, ό.π., σ. 195-196.

είναι ηγεμονική: τα μισά περίπου μέλη της ιδρυτικής ομάδας προέρχονται από περιοχές εκτός των ελληνικών συνόρων. Η εξέταση των προσώπων που συστήνουν την Αθηναϊκή Λέσχη πράγματι δείχνει πως η συμμετοχή σ' αυτήν παρέχεται προνομιακά και συμβαδίζει με την ευρύτερη, και κυρίως, με την ήδη αναγνωρισμένη ηγεμονική τους θέση. Με μια πιο προσεκτική ματιά θα διακρίνουμε τους επικεφαλής των τραπεζών που ιδρύθηκαν στη διετία 1872-73, της Γενικής Πιστωτικής Τράπεζας και της Τράπεζας επί της Βιομηχανικής Πίστεως της Ελλάδος. Οι διεργασίες σύστασης των δύο τραπεζικών ιδρυμάτων μάς είναι γνωστές από την ιστορική έρευνα: υπήρξαν περιπετειώδεις και άκρως συγκρουσιακές για τους εμπλεκόμενους κεφαλαιούχους.⁴⁹ Κι όμως, λίγο αργότερα τους συναντάμε να συνεργάζονται, αρμονικά απ' ό,τι φαίνεται, για την ίδρυση του καινούργιου σωματείου. Είναι απολύτως σαφές ότι η προσχώρηση σ' αυτή την κλειστή και εσωστρεφή ομάδα παρείχε ένα ακόμη προνόμιο που συνδεόταν με τα οφέλη από την, προσωρινή έστω, αδρανοποίηση των αντενεργειών που τυχόν εμφανίζονταν στους κόλπους της, και προέκυπταν από την ποικιλομορφία των υλικών συμφερόντων που εκπροσωπούνταν εντός της. Εξάλλου η περιφρούρηση της κοινωνικής σύνθεσης του σωματείου εξασφαλιζόταν μέσα από τρεις αλληλένδετες διαδικασίες: τον αριθμητικό έλεγχο των μελών, το απαγορευτικό ύψος των ετήσιων εισφορών και την περίπλοκη διαδικασία ψηφοφορίας.

Αν και τα διαδοχικά καταστατικά της Αθηναϊκής Λέσχης καθορίζουν με αυστηρότητα το ανώτατο επιτρεπόμενο όριο μελών, φαίνεται πως η συμπλήρωσή του δεν ήταν συνήθης.⁵⁰ Οι αριθμοί εδώ έχουν τη σημασία τους καθώς, υποδηλώνοντας τις εκτιμήσεις του ηγετικού πυρήνα της λέσχης για το πόσοι είναι ευπρόσδεκτοι στην κοινότητα, συγκροτούν την οριοθετική γραμμή ανάμεσα στην συμπερίληψη και την εξαίρεση, στην υπεροχή (που προϋποθέτει η συμμετοχή) και τη μειονεκτικότητα (που συνεπάγεται τον αποκλεισμό). Πάντως, η αρχική πρόβλεψη των 120 τακτικών μελών γρήγορα τροποποιείται:⁵¹ το 1914 τα μέλη

49. Για την ίδρυση της Γενικής Πιστωτικής βλ. Γιώργος Δερτιλής, *Το ζήτημα των τραπεζών (1871-1873). Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, ΜΙΕΓ, 2^η έκδοση, 1989. Για τις σχέσεις ΓΗΤ, ΤΒΠ και ΕΤΕ, βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993, σ. 205-212.

50. Σύμφωνα τουλάχιστον με όσα δηλώνει στα 1975 ο πρόεδρος της Α.Α., Επαμεινώνδας Στασινόπουλος: [Στασινόπουλος], *ό.π.*, σ. 16.

51. Μόλις τρία χρόνια αργότερα ο ανώτατος αριθμός των μελών θα φτάσει τα 180 (*Κανονισμός της Αθηναϊκής Λέσχης*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Ν. Γ. Πάσσαρη, 1878, §1, σ. 3). Το επόμενο καταστατικό, μετά τη συνένωση της Αθηναϊκής Λέσχης με τον Όμιλο των Φιλόπλων, ένα αθλητικό σωματείο του στρατιωτικού κόσμου που, όπως θα δούμε, πραγματοποιείται στα 1896, δεν προσδιορίζει αριθμητικά τα μέλη παρά μόνο

καθορίζονται σε 500, το 1925 επαναπροσδιορίζονται σε 700 και από το 1929 σε 1.000. Οπωσδήποτε, η μακροβιότητα της λέσχης ήταν συνδεδεμένη με τη δυνατότητα εξασφάλισης εσόδων, κοντολογίς, με την ικανότητα στρατολόγησης νέων μελών. Τα ποσά που έπρεπε να καταβάλουν τα μέλη, είτε ως δικαίωμα εγγραφής είτε ως ετήσια συνδρομή, ήταν παρά πολύ μεγάλα (200 και 100 δρχ. αντίστοιχα το 1898,⁵² αυξήθηκαν σε 300 και 150 δρχ. στην τροποποίηση των σχετικών άρθρων το 1912),⁵³ και εξυπηρετούσαν μια διττή σκοπιμότητα: συνιστούσαν ένα ασφαλές μέσο για τη περιχαράκωσή της κοινωνικής σύνθεσής της και παράλληλα της εξασφάλιζαν τους απαραίτητους οικονομικούς πόρους για την πολυέξοδη, απ' ό,τι όλα δείχνουν, λειτουργία της. Τέλος, η μυστική ψηφοφορία που διενεργούσαν τα τακτικά μέλη για την εκλογή των νέων μελών, σε συνδυασμό με την άνιση βαρύτητα που είχαν οι «λευκές» και οι «μαύρες» ψήφοι,⁵⁴ αποτελούσε την τελευταία ασπίδα προστασίας για την Α.Α. Επιπλέον, όπως όλες οι οργανωμένες θεσμικά συλλογικότητες, ιεραρχούσε όσους συμπεριλάμβανε στο δυναμικό της. Την κορυφή της αξιολογικής κλίμακας μονοπωλούσε η ομάδα της διοίκησης, ενώ διαφορετικά δικαιώματα και υποχρεώσεις αντιστοιχούσαν στις επιμέρους κατηγορίες μελών: τακτικοί, έκτακτοι και επίτιμοι εταίροι. Στην πράξη, η Αθηναϊκή Λέσχη διατήρησε προνομιακές σχέσεις με τη βασιλική οικογένεια και με τους ξένους διπλωμάτες, αργότερα και με τους κατά καιρούς πρωθυπουργούς και υπουργούς, καθώς η θέση τους στο σωματείο εξασφαλιζόταν αυτοδίκαια, χωρίς να χρειάζεται να περάσουν από, μάλλον υποτιμητικές, διαδικασίες αξιολόγησης.⁵⁵

Όλες οι θεσμικά αναγνωρισμένες συλλογικότητες συγκροτήθηκαν ως συναγωγές ομοίων: αντλούσαν το οργανωτικό τους πρότυπο από το φιλελεύθερο

δηλώνει πως η λέσχη συναπαρτίζεται πλέον από τους εταίρους των δύο σωματείων. Η πολυάριθμη εισροή νέων μελών εκείνη τη χρονιά (78 νέες εγγραφές) και το συνακόλουθο άνοιγμα της Α.Α. στον επαγγελματικό χώρο των αξιωματικών αντανακλάται στο επόμενο καταστατικό της.

52. *Καταστατικόν της Αθηναϊκής Λέσχης*, ΦΕΚ Β', 8.4.1898, §6 και §9, σ. 40. Για να δοθεί ένα μέτρο σύγκρισης, το 1896 οι μέσοι υπάλληλοι της ΕΤΕ μισθοδοτούνται με 268,1 δρχ. μηνιαίως (Πέτρος Πιζάνιας, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923)*. Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985, σ. 239).

53. *Άρθρα του καταστατικού της Αθηναϊκής Λέσχης ως ετροποιήθησαν*, ΦΕΚ Α', 31.5.1912, §5 και §9. Δύο χρόνια αργότερα ο μέσος υπάλληλος της ΕΤΕ αμείβεται με 280 δρχ. το μήνα (Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 305).

54. Βλ. *εδώ*, παραπάνω, υποσ. 32.

55. Η κατηγορία των επίτιμων μελών δεν αποτελεί καινοτομία της Αθηναϊκής Λέσχης. Όλα τα σωματεία όριζαν ως επίτιμα μέλη τους πρόσωπα με ισχυρή δημόσια παρουσία και κοινωνική ακτινοβολία, αν και αυτός ο τίτλος είχε συνήθως συμβολική αξία και δεν σήμαινε κατ' ανάγκη την ενεργή συμμετοχή τους στις σωματειακές δραστηριότητες.

δημοκρατικό μοντέλο, συνέτασσαν καταστατικές ρυθμίσεις για την εύρυθμη λειτουργία τους και αναδείκνυαν την επιτελική ομάδα της διοίκησής τους σύμφωνα με την αρχή της ισότητας της ψήφου. Ο γενικός κανόνας δείχνει ότι η προεδρία αναλαμβάνονταν από πρόσωπα που διέθεταν αναγνωρισμένο κύρος στην τοπική κοινωνία, ενώ στις επίσης απαιτητικές θέσεις του γραμματέα και του ταμιά, εκλέγονταν μέλη που δραστηριοποιούνταν σε νομικά, χρηματοπιστωτικά και εμπορικά επαγγέλματα, και, κατά συνέπεια, έφεραν ήδη στις αποσκευές τους τις σχετικές δεξιότητες.⁵⁶ Τα διοικητικά άρθρα της Αθηναϊκής Λέσχης παίρνουν την τελική τους μορφή στο καταστατικό του 1915, το οποίο συμμορφώνεται πλήρως με τις διατάξεις του νόμου 281/1914 «Περί σωματείων» και έκτοτε δεν γνωρίζουν την παραμικρή τροποποίηση. Οι καταστατικοί κανονισμοί, ως κείμενα που προσδιορίζονται στο επίπεδο του λόγου από την περίπου αμετάβλητη μονιμότητα και τη στερεοτυπική επανάληψη, μάς καλούν ν' αναζητήσουμε αλλού όσα το στατικό τους λεξιλόγιο δεν αποκαλύπτει. Στην περίπτωση μας ν' αναζητήσουμε τα πρόσωπα που συσπειρώνονται στους ηγετικούς πυρήνες της λέσχης και τα ποιοτικά στοιχεία, πραγματικά ή συμβολικά, που κρύβονται πίσω από αυτές τις επιλογές.

Οι ηγετικοί πυρήνες

Η Αθηναϊκή Λέσχη εγκαινιάζει τη δράση της στα 1875 αναδεικνύοντας στην προεδρική θέση τον Παύλο Καλλιγά. Η εκλογή του δεν είναι συγκυριακή: ποικίλα αστικά σωματεία ανέθεταν το επιτελικό αξίωμα σε πρόσωπα που διέθεταν προσωπικό γόητρο και κοινωνική αναγνώριση. Στην περίπτωση του Καλλιγά, που θα παραμείνει στη θέση του προέδρου μέχρι το 1881, έχουμε να κάνουμε με μια πολιτική προσωπικότητα μεγάλου πνευματικού βεληνεκούς: νομικός, συγγραφέας πλήθους άρθρων και μελετών σχετικής θεματολογίας, καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών στην έδρα του Ρωμαϊκού Δικαίου και λογοτέχνης, φαίνεται να διατηρεί ποιοτικές αποστάσεις από τα δίκτυα της οικονομικής ισχύος που διαπιστώσαμε στη σύνθεση της ιδρυτικής ομάδας της Α.Λ.⁵⁷

Στο διάστημα των 65 χρόνων που μελετά η εργασία αυτή (1875-1940), χρίστηκαν με το αξίωμα του προέδρου δεκατρία διαφορετικά πρόσωπα. Παρότι η διάρκεια της θητείας που προέβλεπαν τα καταστατικά ήταν ετήσια, η ανανέωση του χρόνου προεδρίας αποτελούσε τη γενική αρχή, με κυρίαρχο παράδειγμα τα δύο μέλη της οικογένειας Μελά (τον πατέρα Μιχαήλ και το γιο Βασίλειο) που

56. Morris, *Voluntary societies and British urban elites*, ό.π., σ. 101.

57. Εξάλλου, η τελευταία σημαντική θέση της πολυετούς δραστηριότητάς του, η θέση του διοικητή της ΕΤΕ, θα έρθει αρκετά χρόνια αργότερα, στα 1890. Ωστόσο, έχει εξακριβωθεί η συμμετοχή του σε δυο ανώνυμες εταιρείες ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 (Χατζηϊωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη*, ό.π., σ. 49).

συνδέθηκαν με τη θέση αυτή για δεκαπέντε και εννέα χρόνια αντίστοιχα.⁵⁸ Η πληθωρική παρουσία της οικογένειας στους κόλπους της λέσχης, η προηγούμενη και μακρόχρονη προεδρία του πατέρα Μελά, αλλά και η στενή συγγενική σχέση με τον συμβολοποιημένο ήρωα του ρομαντικού εθνικισμού, τον Παύλο Μελά, συναπάρτιζαν το όχημα που οδήγησε αυτονόητα τον Βασίλειο στο προεδρικό αξίωμα, θέση που κράτησε μέχρι το φυσικό του τέλος, όπως άλλωστε και ο πατέρας του. Η αναζήτηση του νήματος που συνδέει αυτές τις συμμετοχές μάς οδηγεί με ασφάλεια στη διαπίστωση ότι οι διατελέσαντες πρόεδροι της Α.Α. ήταν φορείς ιδιαίτερου κύρους – πολιτικού καταρχάς, οικονομικού κατά δεύτερο λόγο ή ταυτόχρονα. Παρόλο που οι επαγγελματικές τους δραστηριότητες ποικίλλουν, δεν περνάει απαρατήρητη η ενισχυμένη εκπροσώπηση του στρατιωτικού κόσμου, ιδίως κατά τη διάρκεια της πολεμικής δεκαετίας που εγκαινίασαν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι.⁵⁹ Εξάλλου, όπως είδαμε, οι αξιωματικοί αποτελούσαν σημαντική συνιστώσα της λέσχης ήδη από τα 1896, όταν το σωματείο συνενώθηκε με τον Όμιλο των Φιλόπλων. Από τη μέχρι σήμερα ιστορική έρευνα δεν γνωρίζουμε μόνο την έντονη κοινωνική δυναμική αυτής της επαγγελματικής κατηγορίας στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, άρρηκτα συναρμοσμένη με την πλήρη ανάπτυξη της Μεγάλης Ιδέας, αλλά και τη στενή εμπλοκή των αξιωματικών στην κεντρική πολιτική σκηνή.⁶⁰ Στο πλαίσιο αυτό η, λίγο μεταγενέστερη, αυτάρεσκη άποψη του υποστράτηγου Νικόλαου Τρουπάκη που διαβεβαίωνε ότι «ο αξιωματικός είναι ένα ηθικό κεφάλαιο» για τη χώρα,⁶¹ δεν πρέπει να απηχούσε μόνο τις αναπαραστάσεις του στρατιωτικού κόσμου.

58. Η στενή σχέση της οικογένειας με την Α.Α. φαίνεται και από το πλήθος των εκπροσώπων της σε αυτή: από την ίδρυση του σωματείου μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1930 συναντάμε δεκαεννέα συνολικά μέλη με το επίθετο Μελά.

59. Οι ανώτατοι αξιωματικοί που διετέλεσαν πρόεδροι της Λέσχης για το διάστημα 1875-1940 είναι τέσσερις: ο Αλέξανδρος Σούτσος (1912-1917), ο Γεώργιος Βαρούχας (1921-1925), ο Περικλής Μαυρομιχάλης Πιερράκος Λε Μπω (1932-1938) και ο Βασίλειος Μελάς (1938-41). Οι υπόλοιποι πρόεδροι της περιόδου ανήκουν σε διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες: δύο καθηγητές Πανεπιστημίου, δύο πολιτικοί, ένας έμπορος, ένας επιχειρηματίας, ένας βιομήχανος και ένας κτηματίας.

60. Η Χριστίνα Βάρδα έχει δείξει την υπερεκπροσώπηση των ανώτατων και ανώτερων αξιωματικών στη Βουλή. Την περίοδο 1843-1910 το 23 % όλων των υπουργών ήταν ή είχαν υπάρξει στρατιωτικοί [Χριστίνα Βάρδα, «Πολιτευόμενοι στρατιωτικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 8 (1980-82) 47-63].

61. Ο Τρουπάκης συντάσσει το λήμμα «Αξιωματικός» στη *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, Λεξικόν, τ. Β', Αθήνα, Έκδοσις Μεγάλης Στρατιωτικής και Ναυτικής Εγκυκλοπαίδειας, χ.χ. [1927], σ. 178.

Η κοινότητα των μελών

Όμως το έμψυχο υλικό της λέσχης δεν εξαντλείται στην ηγετική της ομάδα, αλλά, κυρίως, στο ευρύτερο ανθρώπινο δυναμικό της, σ' όσους επιδίωξαν και πέτυχαν το προνόμιο να γίνουν μέλη της. Η ανασύσταση των ομάδων που εκπροσωπούνται στο σωματείο στηρίχθηκε στη συστηματική διερεύνηση των προσώπων που εγγράφηκαν στη λέσχη για το μακρύ χρονικό διάστημα μιας 40ετίας (1900-1940).⁶² Αναζητήθηκαν οι επαγγελματικές τους ιδιότητες, οι εκλογικές τους προτιμήσεις και οι ιδεολογικές τους αναφορές. Καταγράφηκε επίσης η ηλικία κατά την οποία εισέρχονταν στη λέσχη και η χρονιά κατά την οποία αναλάμβαναν διοικητικές αρμοδιότητες. Δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις όπου η έρευνα αποκάλυψε και άλλες αποχρώσεις της δράσης των μελών, λόγου χάρη, την παράλληλη συμμετοχή σε άλλες εθελοντικές συλλογικότητες,⁶³ ή ακόμη, τα δίκτυα των επαγγελματιών, κοινωνικών, φιλικών και οικογενειακών σχέσεων. Είναι προφανές ότι οι πληροφορίες αυτές είναι αποσπασματικές και σε καμία περίπτωση πλήρεις.⁶⁴ Ωστόσο τα επιμέρους στοιχεία που συγκεντρώθηκαν συγχροτούν ένα ικανοποιητικό δείγμα που επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων ως προς το προφίλ των ανθρώπων που απαρτίζουν την Α.Λ., αλλά και τη σκιαγράφηση ορισμένων τάσεων, τον εντοπισμό κοινών χαρακτηριστικών, την ανασύσταση των ομάδων που εκπροσωπούνται εντός της. Οι δυσχέρειες που συνοδεύουν κάθε απόπειρα συστηματοποίησης των κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών είναι γνωστές: οι επιμέρους επαγγελματικές δραστηριοποιήσεις δε δίνουν ένα ενιαίο, αντικειμενικό και αμετάβλητο κριτήριο για τον προσδιορισμό κοινωνικών κατηγοριών, ή πολύ περισσότερο, ακριβείς αντιστοιχίσεις με

62. Η περίοδος αυτή επιλέχθηκε για δύο κυρίως λόγους: καταρχήν, στο χρονικό αυτό διάστημα η λέσχη ήταν ιδιαίτερα πολυπληθής. Επιπλέον, η εστίαση στις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα θα αναδείκνυε τυχόν αλλαγές στην κοινωνική της σύνθεση μέσα στο χρόνο. Ο κατάλογος των μελών δημοσιεύεται στο βιβλίο του Ε. Στασινόπουλου και περιλαμβάνει μόνον τα τακτικά μέλη. Ο συνολικός αριθμός των προσώπων που καταγράφηκαν είναι 1.031.

63. Ενδεικτικά, ο τραπεζίτης Ιωάννης Βαλαωρίτης ήταν εγγεγραμμένος σε τριάντα ένα συνολικά σωματεία (βλ. *Αρχείο Οικογένειας Βαλαωρίτη*, φάκ. 24.3, ΕΛΙΑ). Όσο για τον πολιτικό Στέφανο Δραγούμη, οι συμμετοχές του σε εταιρείες και συλλόγους φτάνουν, ούτε λίγο ούτε πολύ, τις ογδόντα (βλ. σχετικά *Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη*, φάκ. 261 και 262, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

64. Βιογραφικά στοιχεία αντλήθηκαν από τις ακόλουθες εκδόσεις: Κ. και Σπ. Βοβολίνης, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, 6 τ., Αθήνα, 1959-63· *Who's who in Greece*, Αθήνα, Athens News, 1959· *Ελληνικό Who's who, 1962*, *Βιογραφικόν λεξικόν προσωπικοτήτων· Ελληνικό Who's who, 1965*, *Βιογραφικόν λεξικόν προσωπικοτήτων· Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, 24 τ., Αθήνα, Π. Γ. Μακρής/Πυρσός, 1927-29· Γ. Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, σειρά εκδόσεων για τα έτη 1906-1939· επικουρικά αξιοποιήθηκαν βιογραφικές πληροφορίες από τη γενική βιβλιογραφία.

άλλα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Ωστόσο, για το σωματείο που μάς απασχολεί εδώ, η χρήση αυτού του δείκτη είναι σχετικά ασφαλής, καθώς παραπέμπει με ακρίβεια στις πολύμορφες κοινωνικές κατηγορίες που μπορούν μέσα από ένα πλήθος άλλων χαρακτηριστικών να προσληφθούν ως συλλήβδην αστικές. Σε κάθε περίπτωση, από το σύνολο των εγγραφών εντοπίστηκαν οι επαγγελματικές ιδιότητες 420 μελών (βλ. πίνακα Ι).

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι
Επαγγέλματα μελών Αθηναϊκής Λέσχης (1900-1940)

<i>Επαγγελματική ιδιότητα</i>	<i>Μέλη</i>	<i>Ποσοστό</i>
Πολιτικοί	82	21%
Αξιωματικοί	48	13%
Καθηγητές πανεπιστημίου	38	10%
Τραπεζίτες, Υψηλόβαθμοι τραπεζικοί υπάλληλοι	38	10%
Βιομήχανοι	35	9%
Διπλωμάτες	29	8%
Δικηγόροι, Νομικοί	25	7%
Εφοπλιστές	24	6%
Ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι	17	4%
Γιατροί	15	4%
Έμποροι, Αντιπρόσωποι	15	4%
Επιχειρηματίες	14	4%
Καλλιτέχνες	7	2%
Κτηματίες, Εισοδηματίες	7	2%
Λογοτέχνες, Συγγραφείς	6	2%
Χημικοί	6	2%
Δημοσιογράφοι, Διευθυντές εφημερίδων	5	
Οικονομολόγοι	5	
Αυλικοί Α.Μ.	3	
Ναυπηγοί	1	
Σύνολο	420	

Αδιαμφισβήτητη είναι η υπεροχή της ομάδας των πολιτικών που φτάνει το 21% του συνολικού αριθμού, πλειοψηφική εκπροσώπηση που θα πρέπει καταρχήν να συνδεθεί με τις ευνοϊκές διατάξεις των καταστατικών, που από το 1898 και μετά επέτρεπαν στους κατά καιρούς πρωθυπουργούς και υπουργούς να γίνονται αυτοδίκαια μέλη της λέσχης. Οπωσδήποτε η ισχυρή αριθμητικά ομάδα είχε τη δυνατότητα να αναπαράγεται χωρίς σημαντικές αντιστάσεις.⁶⁵ Είδαμε την ισχυρή παρουσία των ανώτατων αξιωματικών στη διοικητική ομάδα της Α.Λ., ιδίως στο αξίωμα του προέδρου, θέση την οποία σχεδόν μονοπωλούν από το 1912 μέχρι και το 1941. Αντίστοιχα μεγάλη είναι η εκπροσώπηση του στρατιωτικού κόσμου στο κύριο σώμα των μελών, που φτάνει το 13%, δεύτερη σε μέγεθος κατηγορία, με αρκετούς από αυτούς να δραστηριοποιούνται και στον πολιτικό στίβο.⁶⁶ Σημαντική είναι η παρουσία βιομηχάνων και επιχειρηματιών, που αντιπροσωπεύονται από πρόσωπα που κυριαρχούν στον κόσμο των επιχειρήσεων για πολλές δεκαετίες, που εναλλάσσονται στις διοικητικές θέσεις του Συνδέσμου Βιομηχάνων και Βιοτεχνών Ελλάδος, που παρεμβαίνουν ποικιλοτρόπως στην πολιτική και συχνά υπουργοποιούνται, που συνεργάζονται και ανταγωνίζονται εν τέλει σε επιχειρηματικές δραστηριότητες κάθε είδους.⁶⁷ Στην ομάδα των ιδρυτικών μελών διαπιστώσαμε την πληθωρική εκπροσώπηση των τραπεζικών ιδρυμάτων της χώρας και μάλιστα από τον σκληρό πυρήνα των μετόχων τους. Η αριθμητική διόγκωση των μελών της λέσχης που καταγράφεται στις επόμενες δεκαετίες συνοδεύεται από μια αντίστοιχη ενίσχυση της ομάδας των τραπεζιτών και των ανώτερων τραπεζικών στελεχών.⁶⁸ Ακόμα, πυκνή παρουσία στην Α.Λ. έχουν οι καθηγητές σε ανώτερα

65. Κατά την υπό εξέταση περίοδο υπήρξαν μέλη της Α.Λ. 19 πρωθυπουργοί της χώρας. Απουσιάζουν ωστόσο από τον κατάλογο των μελών ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο Δημήτριος Γούναρης και ο Ιωάννης Μεταξάς, παρά την πολυάριθμη εκπροσώπηση των κοινοβουλευτικών τους ομάδων.

66. Όπως ο Παύλος Κουντουριώτης, ο Παναγιώτης Δαγκλής και ο Παναγιώτης Ζαΐμης. Ο τελευταίος, παρότι στους επαγγελματικούς οδηγούς δηλώνει αξιωματικός, διατελεί υπουργός Δημόσιας Εκπαίδευσης επί Κυριακούλη Μαυρομιχάλη. Ή ακόμη, ο Λέων Μακκάς, αξιωματικός, βενιζελικός βουλευτής και διευθυντής σύνταξης του, φιλικού στην κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, περιοδικού *Εργασία*.

67. Ενδεικτικά μόνο, αναφέρω τον μεγαλοβιομήχανο και δήμαρχο του Πειραιά Θεόδωρο Ρετσίνα που γίνεται μέλος της λέσχης στα 1909, τον κύριο μέτοχο και διευθυντή της ΑΓΕΤ Ηρακλής και επικεφαλής πολλών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων Ανδρέα Χατζηκυριάκο, που από τις αρχές του 20ού αιώνα εκλέγεται επανειλημμένα βουλευτής Αττικής και διατελεί υπουργός Εθνικής Οικονομίας το 1922, έτος που βρίσκεται ταυτόχρονα στην προεδρία του ΣΕΒΒ.

68. Και εδώ διαπιστώνουμε την πρωτοκαθεδρία της ΕΤΕ μέσα από την παρουσία αρκετών διοικητών και υποδιοικητών της, όπως ο Ι. Βαλαωρίτης, ο Ι. Ευταξίας, ο Εμμ. Τσουδερός, ο Ι. Δροσόπουλος ή ο Αλ. Κορυζής. Περισσότερα για το ζήτημα αυτό βλ. στο Βασιλειάδου, «Η Αθηναϊκή Λέσχη: Αστική τάξη και ψυχαγωγία», ό.π., σ. 63-64.

εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αθήνας.⁶⁹ Τέλος, συναντάμε εκπροσώπους των δύο ελεύθερων επαγγελματιών με ειδικό βάρος στην τοπική κοινωνία, των δικηγόρων και των γιατρών, ενώ ισχυρή είναι και η εκπροσώπηση των διπλωματών που, όπως είδαμε, είναι η δεύτερη ομάδα που ευνοείται από τους κανονισμούς της λέσχης. Τέλος, σημαντική είναι η παρουσία της επαγγελματικής ομάδας των εμπόρων, των εφοπλιστών και των ανώτερων δημόσιων υπαλλήλων.⁷⁰ Ωστόσο η εκπροσώπηση αυτών των επαγγελματιών δεν είναι σταθερή μέσα στο χρόνο, αλλά εμφανίζει ουσιαστικές ποσοστιαίες αλλαγές, οι οποίες αντικατοπτρίζουν ευρύτερες μετατοπίσεις στις κατηγορίες των αστικών επαγγελματιών και τις σημασίες τους. Στο Μεσοπόλεμο ο αστικός κόσμος που συσπειρώνεται στην Α.Α. πραγματοποιεί ένα εντυπωσιακό άνοιγμα στα επαγγέλματα της γνώσης (καθηγητές πανεπιστημίου, γιατρούς, δικηγόρους), ενώ παράλληλα περικλείει ολόένα και περισσότερους βιομήχανους, εφοπλιστές και επιχειρηματίες, που εισβάλλουν δυναμικά στην ομάδα της λέσχης.⁷¹

Συνοψίζοντας, ο δείκτης των επαγγελματιών ιδιοτήτων των μελών της Α.Α. για τα έτη 1900-1940 δείχνει τη συγκρότηση μιας ομάδας που βρίσκεται στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας. Τα πρόσωπα που απαρτίζουν το σώμα των εταίρων συνυπάρχουν και εναλλάσσονται στα κατά καιρούς υπουργικά συμβούλια, στις πιο κερδοφόρες βιομηχανικές και εμπορικές επιχειρήσεις της περιόδου, σε ευήμερες χρηματοπιστωτικές εργασίες. Συναντάμε επιφανείς καθηγητές πανεπιστημίου, ανώτατους αξιωματικούς και ανώτερους κρατικούς υπαλλήλους. Μαζί και κοντά με όλους αυτούς, βρίσκονται και όσοι θα ανέλθουν κοινωνικά μέσα στα επόμενα έτη, σε μια λίγο πολύ προβλεπόμενη διαδρομή που διαγράφεται από τις προϋφιστάμενες επαγγελματικές δοσοληψίες, τις φιλικές σχέσεις, τις οικογενειακές και ιδεολογικές συγγένειες. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η ένταξη στην Α.Α. ευνόησε την επαγγελματική σταδιοδρομία των μελών της μέσα από τη συγκρότηση ενός διακριτού πεδίου κοινωνικών συναναστροφών,

69. Ανάμεσά τους συναντάμε τον Δ. Αιγινίτη, καθηγητή αστρονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, διευθυντή του Αστεροσκοπείου και πρώτο πρόεδρο της Ακαδημίας Αθηνών, το δημοφιλή μαθηματικό Κ. Καραθεοδωρή και τον αρχιτέκτονα και καθηγητή του ΕΜΠ Κ. Κιτσίκη. Μέλος της λέσχης γίνεται στα 1925 και ο εν ενεργεία καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής Γεώργιος Σωτηριάδης, που δεν είναι άλλος από τον μεταφραστή της Ορέστειας στην παράσταση του Βασιλικού Θεάτρου που πυροδότησε τις αναταράξεις των Ορεσσειακών το 1903, και ένας εκ των ιδρυτών του Εκπαιδευτικού Ομίλου στα 1910.

70. Για την κοινωνική κατηγορία των δημόσιων υπαλλήλων στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα βλ. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990, ιδίως σ. 60-109.

71. Αντίθετα, σταθερή μέσα στο χρόνο είναι η εκπροσώπηση («παλαιότερων») επαγγελματιών του χρήματος (έμποροι, κτηματίες, εισοδηματίες και τραπεζίτες).

τυπικά αποστασιοποιημένου από τις συνεργασίες και τις διενέξεις της οικονομικής και πολιτικής ζωής, αλλά ουσιαστικά κατασκευασμένου από αυτήν και για αυτήν. Παρόμοια, συνέβαλε στην περιχαράκωση της κυριαρχικής θέσης των μελών της, στο βαθμό που εμπλούτισε το σώμα των ενδιαφερόντων και των κοινών αναφορών τους με ολωσδιόλου διακριτές, οπωσδήποτε ιεραρχημένες, ψυχαγωγικές πρακτικές.

Η Α.Λ. δεν ήταν ένα γερασμένο σωματείο.⁷² η πλειοψηφία των νεοεισερχόμενων μελών της αντιστοιχούσε σε μέσες ηλικίες, καθώς απαρτιζόταν από ανθρώπους που διένυαν την τέταρτη και πέμπτη δεκαετία της ζωής τους (βλ. πίνακα II). Η μεγάλη ηλικιακή απόκλιση ανάμεσα σ' εκείνους που συγκροτούσαν την ομάδα των μελών και σ' εκείνους που αναλάμβαναν τη διοίκηση του σωματείου,⁷³ μαρτυρά συγκεκριμένες ιεραρχικές αντιλήψεις για τη βιολογική ηλικία που υπαγορεύουν την τήρηση αποστάσεων από τη νεότητα. Ωστόσο, στο βαθμό που τα νεαρά μέλη της λέσχης συνιστούσαν το αναπαραγωγικό δυναμικό της και κατοχύρωναν το μέλλον της, η επιμέλεια της σωματειακής τους αγωγής δεν μπορούσε ν' αφηθεί στην τύχη. Καθώς οι γιοι των εν ενεργεία μελών απολάμβαναν το προνόμιο να γίνονται δεκτοί «κατά προτίμηση» στη λέσχη, η πατρική καθοδήγηση και διαπαιδαγώγηση επεκτεινόταν έξω από το στενό οικογενειακό πλαίσιο. Οι πατέρες δίδασκαν στους γιους τους πώς οι ευπόληπτοι νεαροί αστοί όφειλαν να συναναστρέφονται τους ομοφύλους τους.⁷⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ II

Σχέση ηλικίας-έτους εγγραφής στην Α.Λ.

Ηλικία	Μέλη	Ποσοστό
20-29	25	16,7%
30-39	54	36,2%
40-49	41	27,5%
50-59	20	13,4%
60-69	7	4,6%
70-79	2	1,3%
Σύνολο	149	

72. Κατά τη διάρκεια της έρευνας κατάφερα να υπολογίσω τις ηλικίες 149 μελών, πάντοτε για την περίοδο 1900-1940.

73. Όπως τουλάχιστον φαίνεται από την ηλικία όσων αναρριχώνται στο αξίωμα του προέδρου, θέση που μονοπωλείται σχεδόν από μέλη που διανύουν την έβδομη δεκαετία της ζωής τους.

74. Harrison, *ό.π.*, σ. 110-115.

Η αναζήτηση της ιδεολογικής ταυτότητας των μελών της Α.Α. μάς φέρνει μπροστά σε ένα πολυσυλλεκτικό σκηνικό. Αν περιοριστούμε στη μεσοπολεμική περίοδο διαπιστώνουμε, παρά την απουσία των ηγετών των αντίστοιχων κομμάτων, την υπερεκπροσώπηση των δύο παρατάξεων που κυριάρχησαν στις πολιτικές εξελίξεις. Από τις αφηγήσεις των μελών και παρά την προσπάθεια συγκάλυψης των συγκρούσεων που προέκυψαν κάτω από την επίκληση της «παράδοσης» και της «σύνθεσης οικειότητας και σεβασμού» που χαρακτήριζε τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη,⁷⁵ φαίνεται ότι οι διχαστικές εκδηλώσεις που κυριάρχησαν στη χώρα εισέδυσαν στο εσωτερικό του σωματείου, αφού από το 1916 το «φλυαρητήριο» της λέσχης, η ειδική αίθουσα που ήταν αφιερωμένη στις άτυπες συζητήσεις μεταξύ των μελών, διχάστηκε. Τότε συστάθηκαν δύο αίθουσες συζητήσεων, το βενιζελικό φλυαρητήριο και το αντιβενιζελικό, πρακτική που επιβίωσε μέχρι την κατασίγαση των πολιτικών παθών.⁷⁶ Πάντως, παρά τις συμπτωματολογικές συγκρούσεις που προέκυπταν από τους κομματικούς συσχετισμούς και τις κυβερνητικές εναλλαγές, προκύπτει ότι στα χρόνια αυτά εκπροσωπούνται στη λέσχη όλες οι παρατάξεις του αστικού κόσμου.⁷⁷ Η κοινότητα των μελών της Α.Α. παραμένει συμπαγής παρά τους περιστασιακούς πολιτικούς κλυδωνισμούς· τα πράγματα που τη συνενώνουν είναι πολύ πιο ισχυρά από όσα την διασπούν. Τέλος, ένα ακόμη τεκμήριο, ακριβέστερα η απουσία του, επιβεβαιώνει την υποψία ότι η λέσχη υπήρξε ένα κοινωνικός χώρος που ευνοούσε την πολιτικολογία και επηρέαζε, συνακόλουθα, τη λήψη πολιτικών αποφάσεων. Και μόνο μια πρόχειρη ματιά στα καταστατικά κείμενα ποικίλων αστικών συσσωματώσεων της περιόδου αποδεικνύει ότι οι πολιτικές συζητήσεις ή η επιδίωξη πολιτικών στόχων μέσα από τη σωματειακή δράση ήταν πολύ συχνά καταδικαστέες. Ο ρητός αυτός περιορισμός αποτελούσε εξάλλου τρέχουσα πρακτική στους περισσότερους συλλόγους της Δύσης την ίδια περίοδο, ιδιαίτερα σε όσους πρότασσαν στο πρόγραμμά τους πολιτιστικές ή ψυχαγωγικές στοχεύσεις.⁷⁸ Στην περίπτωση της Α.Α. η απουσία οποιασδήποτε μνείας στην πολιτική ουδετερότητά της ή οποιασδήποτε απαγόρευσης στη διεξαγωγή πολιτικών συζητήσεων, υπαινίσσεται ότι η πολιτικολογία αποτελούσε

75. Γεώργιος Ν. Αιγυαλίδης, *Το χρονικό της Αθηναϊκής Λέσχης. Η ιστορία ενός κοινωνικοπολιτιστικού σωματείου μέσα σ' έναν αιώνα (1875-1975)*, Αθήνα, 1975, σ. 51.

76. [Στασινόπουλος], *Η Αθηναϊκή Λέσχη*, ό.π., σ. 19.

77. Συναντάμε μέλη με δημοκρατικές πεποιθήσεις, όπως ο Δ. Καλλιτσονάκης, ο Αλ. Παπαναστασίου και ο Α. Θεοχάρης, μαζί με φιλομοναρχικούς, όπως ο Γ. Πεσματζόγλου, πλάι σε υποστηρικτές φασιζουσών αντιλήψεων για το πολιτειακό, λόγω χάρη τον επικεφαλής του χιτλερικού Εθνικού Σοσιαλιστικού Κόμματος Γ. Μερκούρη.

78. Για την πολιτική και θρησκευτική ουδετερότητα που πρόσβευαν οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι στη Γαλλία του 19ου αιώνα βλ. ενδεικτικά Harrison, *The bourgeois citizen*, ό.π., σ. 51-52. Για την Ιταλία την ίδια περίοδο βλ. Caglioti, *Voluntary societies*, ό.π.

ένα από τα βασικά, όχι όμως το μοναδικό ή το κυριότερο από τα γνωρίσματα της καθημερινότητάς της.

Η διάσταση της αναψυχής: πρακτικές και νοήματα

Το τελευταίο αυτό σχόλιο μάς φέρνει σ' ένα κεντρικό ερώτημα που περιστρέφεται γύρω από τις μορφές που παίρνει η ομόφυλη κοινωνικότητα στην Α.Α.⁷⁹ Ο επίσημος λόγος του σωματείου μάς μεταφέρει μια μάλλον οριοθετημένη και αόριστη εικόνα, η οποία συντάσσεται γύρω από τις έννοιες της ψυχαγωγίας, της αναψυχής, της τέρψης, όρους με πολλές και μεταβαλλόμενες σημασίες στο χώρο και στον χρόνο. Η συλλογικότητα που μάς απασχολεί εδώ ορίζει ρητά, αλλά γενικόλογα, τις προθέσεις της σύστασής της από το 1898 και μετά· τη χρονιά εκείνη διατυπώνεται ως ζητούμενο η («εν γένει») ψυχαγωγία των μελών,⁸⁰ χωρίς όμως να τίθενται προδιαγραφές στο περιεχόμενό της, αν εξαιρέσουμε μια μάλλον ασαφή αναφορά στα σπορ, που, όπως θα δούμε παρακάτω, αφορά στην πράξη ένα και μόνο άθλημα με ξεκάθαρη κοινωνική εμβέλεια, την ξιφασκία. Ωστόσο, από την ιστορική έρευνα σε άλλες χώρες γνωρίζουμε ότι το 19ο αιώνα στα κοινωνικά συμφραζόμενα της Δύσης η ψυχαγωγία και οι ποικίλες πρακτικές που συνδέονταν με αυτήν έδωσαν αφορμές για εκτενείς, απορριπτικούς συνήθως, σχολιασμούς. Παρότι η αναψυχή αναγνωριζόταν ως ατομική επιλογή, ήταν αποδεκτή μόνο όταν συντασσόταν με τις, επίσης ρευστές και μεταβαλλόμενες, ηθικές επιταγές της εποχής· αναμφίβολα η ψυχαγωγία, ως κοινωνικό ζήτημα πλέον, ήταν συναρμολογημένη με ταξικές και έμφυλες ιεραρχήσεις.⁸¹ Στο πλαίσιο αυτό, οι ανδρικές λέσχες ως ομόφυλοι και ομοκοινωνικοί χώροι αφιερωμένοι στην, κάθε άλλο παρά αξιολογικά ουδέτερη, αναψυχή των μελών τους συχνά επικρίθηκαν καθώς συνδέθηκαν, όχι άδικα, με ανορθολογικές δραστηριότητες, όπως η χαρτοπαιξία και η μέθη. Η επανασημασιοδότηση, θετική αυτή τη φορά, των συγκεκριμένων πρακτικών θα έλθει εκ των έσω, καθώς οι αστικοί σύλλογοι θα αναλάβουν την αποσαφήνιση του ευυπόληπτου χαρακτήρα τους – σημασία δεν είχαν τόσο οι επιμέρους πρακτικές, αλλά ποιος ήταν ο φορέας τους. Έτσι οι ανδρικές λέσχες, ανάμεσα σ' άλλες συλλογικότητες, με την αυστηρά ελεγχόμενη

79. Για μια ανάλυση της αστικής κοινωνικότητας στο πλαίσιο των διεθνοτικών συλλόγων της Θεσσαλονίκης, ανάμεσά τους και της ανδρικής λέσχης, βλ. Πάρις Παπαμίχας Χρονάκης, «Ζώντας μαζί στην υστεροθωμανική Θεσσαλονίκη. Όροι, όρια και νοήματα μιας αστικής κοινωνικότητας», ανακοίνωση στη 14η Θερινή Συνάντηση μεταπτυχιακών φοιτητών Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας (Ρέθυμνο, 17-19 Ιουλίου 2009).

80. Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του νέου καταστατικού που κυκλοφορεί εκείνη τη χρονιά (*Καταστατικόν της Αθηναϊκής Λέσχης*, ΦΕΚ Β', 28.3.1898).

81. Για τα ζητήματα αυτά βλ. ενδεικτικά Mike J. Huggins, «More sinful pleasures? Leisure, respectability and the male middle classes in Victorian England», *Journal of Social History* 33 (2000) 585-600.

και εξέχουσα κοινωνική τους σύνθεση βοήθησαν στη σταδιακή αποσύνδεση των εγχειρημάτων τους από το αμαρτωλό παρελθόν που έφεραν, εν προκειμένω τις συνάψεις με τον ηθικά επιλήψιμο κόσμο των καφενειών, ενδύοντάς τα με το νομιμοποιητικό μανδύα του ευυπόληπτου και ενάρετου αστικού ανδρισμού, που διέθετε την ικανότητα και το προνόμιο να απολαμβάνει μετρημένες απολαύσεις.⁸² Αυτό δεν σημαίνει πώς οι αρνητικές συνδηλώσεις του όρου και η συναρμογή των ανδρικών λεσχών με κακώς εννοούμενες ψυχαγωγικές δραστηριότητες εξαλείφθηκαν μεμιάς. Την αντίληψη αυτή απηχούσε, λόγου χάρη, ο δημοσιογράφος Γ. Τσοκόπουλος όταν σχολίαζε στα 1911 την έλλειψη μιας ανδρικής λέσχης στην πρωτεύουσα, στην πραγματικότητα την απουσία μιας άξιας λόγου, κατ' αυτόν, λέσχης.⁸³ Παρόμοια, την ίδια περίοδο η Καλλιρρόη Παρρέν θα αντιδιαστέλλει τις γυναικείες λέσχες (στην πράξη το Λύκειο των Ελληνίδων) με τις αντίστοιχες ανδρικές συλλογικότητες, στην προσπάθειά της να υπογραμμίσει τις ποιοτικές αποστάσεις που κρατούσαν οι ομόφυλές της από την ολέθρια σπατάλη χρόνου σε, ανδρικής προέλευσης, ρηχές απολαύσεις.⁸⁴

Στα 1836, στον ιδρυτικό κανονισμό της λέσχης Ερμής της Σύρου, η διασκέδαση δηλώνεται προγραμματικά ως βασικός προσανατολισμός της ανδρικής συλλογικότητας, ενώ αποσαφηνίζεται ότι η τέρψη είναι ευπρόσδεκτη μόνο όταν είναι επωφελής. Σ' αυτά τα συμφραζόμενα η ωφέλεια εντοπίζεται στην ανταλλαγή εμπορικών πληροφοριών και πολιτικών ειδήσεων, αλλά ταυτόχρονα νομιμοποιείται και από τις καθαρά ψυχαγωγικές της επιδράσεις (χοροί, παιχνίδια, μουσικές συναυλίες), δίχως τη χρήση επιχειρημάτων ηθικού τύπου.⁸⁵ Για τα νοήματα που παίρνει ο ρητός στόχος της ψυχαγωγίας στην Αθηναϊκή Λέσχη, μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν. Ίσως μάλιστα η ζητούμενη αναψυχή να προκύπτει σχετικά αυτόματα από τον συγχρωτισμό με κοινωνικά ομολόγους. Ωστόσο, γίνεται χρήση ενός ηθικού κώδικα, υπόθεση που προκύπτει από την ενασχόληση των μελών με την ξιφασκία, που θεωρείται μια άσκηση που προάγει τον αυτοέλεγχο, ανιχνεύεται ένας φιλεκπαιδευτικός προσανατολισμός, όπως δείχνει τουλάχιστον η ύπαρξη βιβλιοθήκης, αναγνωστηρίου και η διοργάνωση

82. Harrison, *ό.π.*, σ. 88.

83. Γεώργιος Β. Τσοκόπουλος, «Το Λύκειον των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών* 25/1013 (1911) 1.796.

84. Καλλιρρόη Παρρέν, «Το σχολείον των μεγάλων», *Εφημερίς των Κυριών* 28/1049 (1914) 2.521. Περισσότερα για την αξιολογική διάκριση ανδρικών/γυναικείων λεσχών στο: Δήμητρα Βασιλειάδου, «Lyceum Clubs και Λύκειο των Ελληνίδων: από το πρότυπο του διεθνούς γυναικείου δικτύου στο εθνικό πρωτότυπο σωματείο», υπό έκδοση (2010), σε συλλογικό τόμο αφιερωμένο στο παρελθόν του Λυκείου των Ελληνίδων.

85. Το χωρίο του κανονισμού της Λέσχης Ερμής παρατίθεται στο Ι. Τραυλός, Α. Κόκου, *Ερμούπολη*, Αθήνα, Έκδοση Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1980, σ. 61.

διαλέξεων, σημειώνεται κάποια φιλανθρωπική δραστηριότητα.⁸⁶ Ταυτόχρονα, η κοινωνικότητα που αναπτύσσεται εντός της λέσχης έχει κι άλλες όψεις: τα μέλη φλυαρούν, χαρτοπαίζουν, τρώνε και πίνουν σε παρέες, παραθέτουν επίσημα γεύματα και δεξιώσεις.

Κατ' αντίθεση με τους πραγματικά πολυάριθμους ομίλους με φίλαθλους στόχους που ιδρύονται στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, η Αθηναϊκή Λέσχη δεν είναι ένα αθλητικό σωματείο, αλλά μια ανδρική λέσχη που διαθέτει, μεταξύ άλλων, αθλητικό τμήμα. Ο στόχος της ανάπτυξης και της διάδοσης των σπορ αποτελεί εξάλλου μεταγενέστερη προσθήκη, η οποία συνόδευσε τη θεσμική της συνένωση με τον Όμιλο των Φιλόπλων στις παραμονές των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων, τον Ιανουάριο του 1896. Όπως δείχνει άλλωστε το παράδειγμα των ανδρικών λεσχών στις ΗΠΑ, δεν ήταν σπάνια η ενασχόληση των μελών τους με κάποιο άθλημα που είτε ήταν δημοφιλές είτε θεωρούνταν περίοπτο, και μ' αυτήν την έννοια, κοσμούσε την αστική κοινωνικότητα.⁸⁷ Την εποχή αυτή η κοινωνική μεβέλεια ορισμένων σπορ είναι ξεκάθαρα οριοθετημένη: το τένις, η ποδηλασία, η κωπηλασία, η ιππασία και η ξιφασκία απευθύνονταν αποκλειστικά σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα.⁸⁸

Ο Όμιλος των Φιλόπλων είχε ιδρυθεί στα 1888 με πρωτοβουλία του γιατρού Χρήστου Ράλλη και ήταν ένα ολιγομελές σωματείο αξιωματικών, που πρόσφερε ένα οργανωμένο πλαίσιο για την περαιτέρω εξάσκηση των μελών του στον χειρισμό των όπλων.⁸⁹ Η σφραγίδα του συλλόγου απεικόνιζε δύο διασταυρούμενα ξίφη πάνω από τη φράση «πατρίδος και τιμής πρόμαχος». Η αναφορά στην πατρίδα και την τιμή δεν μάς παραξενεύει: η ξιφασκία ήταν μια δραστηριότητα συναρθρωμένη νομοτελειακά με τη στρατιωτική προετοιμασία. Πέρα όμως από την προφανή σύνδεση της έννοιας της τιμής με την υπεράσπιση των ιδεωδών της πατρίδας και του έθνους, κεντρικά στον στρατιωτικό κώδικα αξιών, υπάρχει και μια δεύτερη παράμετρος που παραπέμπει ευθέως σε ζητήματα προσωπικής αξιοπρέπειας. Πρόκειται για τις διεξαγόμενες δια ξίφους μονομαχίες, έθιμο αριστοκρατικής καταγωγής που στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα επανασημασιοδοτείται και εγγράφεται στον ηθικό κώδικα της αστικής τάξης.⁹⁰ Η μονομαχία ως τελετουργική μορφή αναμέτρησης έδινε στο προσβε-

86. Αναλυτικά στοιχεία για τις εγγράμματα και τις ευεργετικές πρακτικές της Α.Α. στο Βασιλειάδου, «Η Αθηναϊκή Λέσχη», ό.π., σ. 103-118.

87. Stuart M. Blumin, *The emergence of middle class. Social experience in the American city, 1760-1900*, Cambridge University Press, 1989, σ. 207-208.

88. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π.

89. «Καταστατικόν του Ομίλου των Φιλόπλων», ΦΕΚ Γ', 13.4.1895, § 1.

90. Robert A. Nye, «Honor codes in modern France. A historical anthropology», *Ethnologia Europaea* 21 (1991) 5 και 7. Για τον αστικό χαρακτήρα της μονομαχίας στη

βλημένο πρόσωπο τη δυνατότητα να επιδείξει και να αποδείξει ότι διέθετε τη γενναιότητα, ουσιαστικά την ανδρεία, να υπερασπιστεί το αίσθημα της προσωπικής του τιμής εκθέτοντας σε κίνδυνο την ίδια του τη ζωή· ήταν η έμπρακτη επικύρωση της ευποληψίας του.⁹¹ Επιπλέον, η μονομαχία υποστασιοποιούσε και αναπαριστούσε με συμβολικό τρόπο δύο από τις βασικές αρχές της φιλελεύθερης ιδεολογίας, την ισότητα και την ελευθερία. Θεωρητικά, και ανεξάρτητα από την ταξική του προέλευση, καθένας μπορούσε να εμπλακεί σ' αυτήν την αναμέτρηση ως έλλογο υποκείμενο, απολύτως υπεύθυνο για τις αποφάσεις και τις πράξεις του, προικισμένο με την ικανότητα να τιθασεύει τα ένστικτά του.⁹² Όπως δείχνει το παράδειγμα της Γαλλίας, η αναβίωση των μονομαχιών στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα συνδέεται αποκλειστικά με την αστική τάξη. Οι περιπτώσεις αρνητικής απάντησης σε πρόσκληση για μονομαχία ήταν σπάνιες, μπροστά στον κίνδυνο να χαρακτηριστεί εκείνος που υποχωρούσε δειλός και άνανδρος.⁹³ Οι παραπάνω επισημάνσεις έχουν σημασία, καθώς όσα περιστατικά μονομαχίας εντόπισα στον αθηναϊκό Τύπο από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα μέχρι, τουλάχιστον, τις αρχές της δεκαετίας του 1920, αποδεικνύουν ότι όλοι σχεδόν οι εμπλεκόμενοι σε μονομαχίες για λόγους προσβολής της τιμής και της αξιοπρέπειας (οι ξιφομάχοι, οι παρευρισκόμενοι μάρτυρες και γιατροί) ήταν μέλη της Αθηναϊκής Λέσχης.⁹⁴ Η συμμετοχή σε μονομαχία συνιστούσε λόγο διαγραφής απ' το σωματείο, προφανώς για λόγους νομιμοφάνειας, αφού η σχετική νομοθεσία στην Ελλάδα ήταν απαγορευτική.⁹⁵ Πάντως, οι περισσότεροι θερμοί υποστηρικτές της μονομαχίας ήταν γνωστοί για την εξίσου ένθερμη υποστήριξη

Γαλλία του 19ου αιώνα βλ. William M. Reddy, *The invisible code: Honor and sentiment in postrevolutionary France: 1814-1848*, Μπέρκλεϊ, University of California Press, 1997. Για μια βιβλιογραφική, κυρίως γερμανόφωνη, επισκόπηση του θεσμού στην Ευρώπη βλ. Εμμανουήλ Κυπριωτάκης, «Η εξέλιξη του θεσμού της μονομαχίας στον ευρωπαϊκό χώρο (Γερμανία, Γαλλία, Βρετανία) από το 18ο αιώνα έως τις αρχές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Η πρακτική ως σύμβολο της κολτούρας των κυρίαρχων στρωμάτων», μεταπτυχιακό σεμινάριο Ευρωπαϊκής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2004.

91. Ute Frevert, «Honor and middle-class culture: The history of duel in England and Germany», J. Kocka/A. Mitchell (επιμ.), *Bourgeois society in nineteenth-century Europe*, Λονδίνο, Berg, 1993, σ. 219-220.

92. Anthony Rotundo, «Body and soul: Changing ideals of American middle-class manhood, 1770-1920», *Journal of Social History* 16 (1983) 26-27.

93. Nye, ό.π., σ. 14.

94. Αναλυτικές περιγραφές των αναμετρήσεων στο Δημήτριος Γατόπουλος, *Αι μονομαχία εις την Ελλάδα. Αι ιστορικότεραι συναντήσεις των παλαιών φιλόπλων και μονομάχων εις το πεδίο της τιμής*, Αθήνα, Δημητράκος, χ.χ.

95. Βλ. σχετικά Κωνσταντίνος Γ. Μυτιληναίος, *Περί μονομαχίας: Ιστορία - δίκαιον - σύγχρονος νομοθεσία. Μελέτη*, εν Αθήναις, τυπ. Αθηναΐδος, 1894· Κ. Γ. Ξένος, *Η μονομαχία και το δίκαιον: Μελέτη*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου της Ενώσεως, 1882.

που πρόσφεραν στο θεσμό της μοναρχίας, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το δεινό ξιφομάχο, δικηγόρο και πολιτικό, Επαμεινώνδα Βαλσαμάκη.

Η ενσωμάτωση του ανθρώπινου δυναμικού του Ομίλου των Φιλόπλων στην Α.Α. προξενεί μια, εκτός κλίμακας, ενίσχυση των μελών της: 78 νέες εγγραφές, αριθμός πράγματι εντυπωσιακός. Από τα τέλη του 19ου αιώνα οι αθλητές που εκπαιδεύονται στο οπλασκητήριο της Α.Α. μονοπωλούν τα πρωτεία σ' όλους τους επόμενους πανελλήνιους αγώνες που συμπεριλαμβάνουν το άθλημα, και αποτελούν το κύριο σώμα της εθνικής ομάδας ξιφασκίας στις αθλητικές διοργανώσεις εκτός συνόρων. Η αίθουσα της ξιφασκίας αποτελεί άλλωστε έναν από τους ελάχιστους χώρους που εξαιρούνται από τον κανόνα του αβάτου για τα μη μέλη: προσφέρει τα μέσα άσκησης και το χώρο για τη διεξαγωγή αγώνων λογχομαχίας μεταξύ αξιωματικών του στρατού,⁹⁶ ενώ επιτρέπει –έναντι καταβολής διδάκτρων– τη φοίτηση μαθητών έξω από τον περιορισμένο κύκλο των μελών. Η εξαίρεση υπαγορεύεται από την πρακτική ανάγκη επάνδρωσης της ομάδας με αθλητές που θα ξεκινούν την εξάσκησή τους αρκετά νωρίς, χωρίς να προσκρούουν στο κατώτερο ηλικιακό όριο που προβλέπει το καταστατικό της λέσχης. Ταυτόχρονα, το αθλητικό τμήμα αποτελεί το φυτώριο απ' το οποίο θα στρατολογηθούν τα υποψήφια μέλη της επόμενης γενιάς, πιθανώς κατά πλειοψηφία τα παιδιά των εν ενεργεία μελών. Ενώ από τους κανονισμούς προβλέπεται η αυτοδίκαιη απόκτηση της ιδιότητας του μέλους στα τέκνα όσων είναι ήδη μέλη, η προηγούμενη δραστηριοποίηση στο αθλητικό τμήμα της λέσχης αποτελεί ένα είδος προπαιδείας για τους εύπορους νεαρούς, ένα φροντιστήριο που τους διδάσκει έναν τύπο σωματικής άσκησης και έναν τρόπο ψυχαγωγίας που απαντούν στις απαιτήσεις της κοινωνικής τους χωροταξίας. Η άποψη που διατυπώνεται στον επετειακό τόμο για τα 125 χρόνια της Α.Α. και αποδίδει τη συνένωση των σωματείων στη μονομερή διάθεση του Ο.Φ. «λόγω του κύρους που είχε ήδη αποκτήσει [η Α.Α.] ως Σωματείο μεγάλης κοινωνικής ακτινοβολίας»,⁹⁷ αποκρύπτει την αμφίδρομη σχέση: το αριστοκρατικό αυτό άθλημα απευθύνεται αυτονόητα στις κοινωνικές κατηγορίες που απαρτίζουν το ανθρωπινό δυναμικό της λέσχης και οπωσδήποτε ο Ο.Φ. αντλεί, αναδρομικά έστω, κύρος από τη συγκεκριμένη συμμαχία, αλλά την ίδια στιγμή ανταποδίδει την προσφορά, προσθέτοντας ένα ακόμη στοιχείο κοινωνικής διάκρισης στη λέσχη. Μιλώντας με όρους γοήτρου, την τροφοδοτεί και ανατροφοδοτείται από αυτήν. Ωστόσο, η αθλητική προετοιμασία των ξιφιστών δεν μονοπωλούσε τις παρεχόμενες υπηρεσίες της λέσχης, οι οποίες κάλυπταν ποικίλες ανάγκες των μελών της. Η ενδοσωματειακή κοινωνικότητα αναπτυσσόταν σε ιδιαίτερους χώρους:

96. Εφημ. *Ακρόπολις*, 29.12.1906.

97. Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, *Η Αθηναϊκή Λέσχη 1875-2000. Εκατόν εικοσιπέντε χρόνια κοινωνικοπολιτιστικής δραστηριότητας*, Αθήνα, 2001, σ. 18.

«φλυαρητήριο», εντευκτήρια, εστιατόριο, βιβλιοθήκη, αναγνωστήριο και αίθουσες παιγνίων.

Στα 1866 ο Νικόλαος Δραγούμης παρατηρούσε με σκεπτικισμό ένα νέο χώρο αστικής (urban) αναφοράς για τους ερμουπολίτες εμπόρους: «Οι άνδρες μόλις εξεγειρόμενοι την πρωΐαν μεταβαίνουν εις τας λέσχας, και πίνοντες καφέν απέρχονται εις τα εμπορεία. Αυτό τούτο επαναλαμβάνουσι και την μεσημβρίαν και το εσπέρας· λεσχηλεύουσι δε μετά το δείπνον και μέχρι μεσονυκτίου· όθεν ο οικιακός βίος κατέστη σχεδόν άγνωστος». ⁹⁸ Η ανησυχία του είχε ηθικά ερείσματα καθώς έθιγε ρητά την ανταγωνιστική σχέση που διέκρινε ανάμεσα στην οικιακή και την σωματειακή ζωή, απηχώντας ευρύτερους φόβους για τη, μερική και υπό προϋποθέσεις έστω, ολέθρια απομάκρυνση των λεσχηνεύοντων ομοφύλων του από την οικογένεια. Παρόμοιες κινδυνολογικές εντυπώσεις μπορούμε ν' ανιχνεύσουμε και στα κοινωνικά συμφραζόμενα άλλων χωρών, συμπυκνωμένες συνήθως σε ένα, κεντρικής σημασίας, ερώτημα: εάν οι ανδρικές λέσχες υποκαθιστούν τον οικιακό χώρο, μήπως απομακρύνουν τα μέλη τους από το ιδεώδες του έγγαμου βίου και τα ωθούν στην παραμέληση των οικογενειακών τους υποχρεώσεων; ⁹⁹ Οι απαντήσεις που δόθηκαν από τους υπέρμαχους της σωματειακής ζωής ήταν καταρχήν καθησυχαστικές: οι λέσχες και η καθημερινότητα που αναπτύσσεται εντός τους όχι μόνο δεν παρακωλύουν το οικογενειακό μέλλον των εργένηδων μελών τους, αλλά, αντίθετα, τους προετοιμάζουν για τις αυξημένες απαιτήσεις του. ¹⁰⁰ Ο John Tosh ήταν ο πρώτος που σύνδεσε την αυξημένη δημοτικότητα των ανδρικών λεσχών στα τέλη του 19ου αιώνα με μια ευρύτερη ανδρική απόδραση από το οικιακό περιβάλλον, συναρμοσμένη με τη διεκδίκηση νέων, ομόφυλων συναισθηματικών σχέσεων. ¹⁰¹ Νεότερες έρευνες ωστόσο, με μια εκ πρώτης όψews παράδοξη αποσύνδεση της οικιακότητας από τον οικιακό χώρο και την οικογενειακή ζωή, δείχνουν ότι οι ανδρικές λέσχες εκπλήρωναν ένα ιδιότυπο οικιακό ιδεώδες. ¹⁰² Οι διατυπώσεις ποικίλλουν: για κάποιους ερευνητές οι λέσχες υπήρξαν καταφύγια που προστάτευσαν τα μέλη τους από την εκθηλυμένη οικιακότητα, ¹⁰³ για άλλους συνιστούσαν μια εναλλακτική ιδιωτική σφαίρα, ¹⁰⁴ ή μια «δημόσια» οικία στο αστικό

98. Ν.Δ. [Νικόλαος Δραγούμης], «Επιστολή Α'», *Πανδώρα* 16 (1866) 55.

99. Βλ., λόγου χάρη, «Club life in New York. Thousands of names on the waiting list», εφημ. *New York Times*, 4.12.1904.

100. Paul Langford, *Englishness identified. Manners and character 1650-1850*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2000, σ. 115.

101. Tosh, *A man's place*, ό.π., σ. 187.

102. Ενδεικτικά βλ. Rendell, *The pursuit of pleasure*, ό.π., σ. 66-71· Milne-Smith, «A flight to domesticity?», ό.π.

103. Gunn, *The public culture*, ό.π., σ. 93.

104. Milne-Smith, ό.π., σ. 799.

(urban) πεδίο.¹⁰⁵ Όλοι τους ωστόσο συμφωνούν ότι έμφαση πρέπει να δοθεί στη θηλυκή απουσία που εξασφάλισε την έμφυλη ομοιογένειά τους και όχι στην αντιθετική τους διάκριση από την οικία. Στις ανδρικές λέσχες αναπτύσσονταν σχέσεις με ιδιαίτερα οικεία περιεχόμενα, και μ' αυτήν την έννοια τα μέλη τους συμμετείχαν στην ιδιότυπη εκσυγγένευση μιας εναλλακτικής οικογένειας, που ήταν απαλλαγμένη από την υποχρεωτική γυναικεία παρουσία. Επιπλέον, στις εγκαταστάσεις του συλλόγου τα μέλη επιδίδονταν σε μια σειρά από οικιακές, κατά τα άλλα, δραστηριότητες: δειπνούσαν, ξεκουράζονταν, κάπνιζαν, έπαιζαν χαρτιά, συζητούσαν με φίλους και κοινωνικά ομολόγους, διάβαζαν και ασχολούνταν με την αλληλογραφία τους.

Κι ένα τελευταίο σχόλιο προτού αλλάξουμε θέμα: ο γενικός και αυτονόητος κανόνας της εξαίρεσης των γυναικών από τις ανδρικές λέσχες γνώρισε τροποποιήσεις, που στην πραγματικότητα δεν παραβίαζαν το άβατο από το γυναικείο φύλο. Η Αθηναϊκή Λέσχη ανοίγει τις πόρτες της στις κυρίες στα 1915, επιτρέποντας την παραμονή τους τις βραδινές ώρες σε μία μόνο από τις αίθουσες του ισογείου και πάντοτε με τη συνοδεία μελών του σωματείου.¹⁰⁶ Η αλλαγή που σημειώνεται, έστω κάτω από αυστηρούς περιορισμούς στον τόπο και το χρόνο, αντικατοπτρίζει την ενσωμάτωση νεωτερικών αντιλήψεων που επιβάλλουν την, υπό όρους, γυναικεία συντροφιά, λόγου χάρη στις χοροσπερίδες ή στα επίσημα γεύματα. Το γεγονός αυτό δεν ανατρέπει τον κύριο κανόνα: η προγραμματικά αποδεκτή συναναστροφή δεν μπορεί να είναι παρά ανδρική.

Οι ανδρικές λέσχες ήταν χώροι που ευνόησαν τις συνδιαλέξεις, τις κατ' ιδίαν συνομιλίες και τις απολαύσεις που παρείχαν.¹⁰⁷ Το «φλυαρητήριο», όπως αποδόθηκε στα ελληνικά το βρετανικότατο parlour room, η ειδική αίθουσα της Α.Α. που ήταν αφιερωμένη στη συζήτηση, επιπλώθηκε με αναπαυτικές πολυθρόνες και καναπέδες, κρυστάλλινους πολυελαίους και μεγάλους καθρέφτες. Η ρητή παραδοχή ότι και οι άνδρες φλυαρούν έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον, στο βαθμό που στα συμφραζόμενα της εποχής (και όχι μόνο) η αμετροέπεια και η περιττολογία θεωρούνταν κατεξοχήν θηλυκά χαρακτηριστικά. Η «ψιλή κουβέντα», που δεν εκλαμβάνονταν απ' ό,τι φαίνεται ως μια εκθηλυμένη παρεκτροπή από την ανδρική λακωνικότητα, συγκροτούσε δίχτυα ανταλλαγής πληροφοριών μέσα στη λέσχη· η συζήτηση είχε τους δικούς της άτυπους κανόνες, που πρόκριναν τον αυθορμητισμό, τη συνεργασία και το ιδανικό της ισότητας ανάμεσα στους συνομιλητές. Ζητήματα της επικαιρότητας, όπως εμφανίζονταν στις εφη-

105. Rendell, *ό.π.*, σ. 71.

106. *Αθηναϊκή Λέσχη, εσωτερικός κανονισμός*, Εν Αθήναις, 1915, §10, σ. 28.

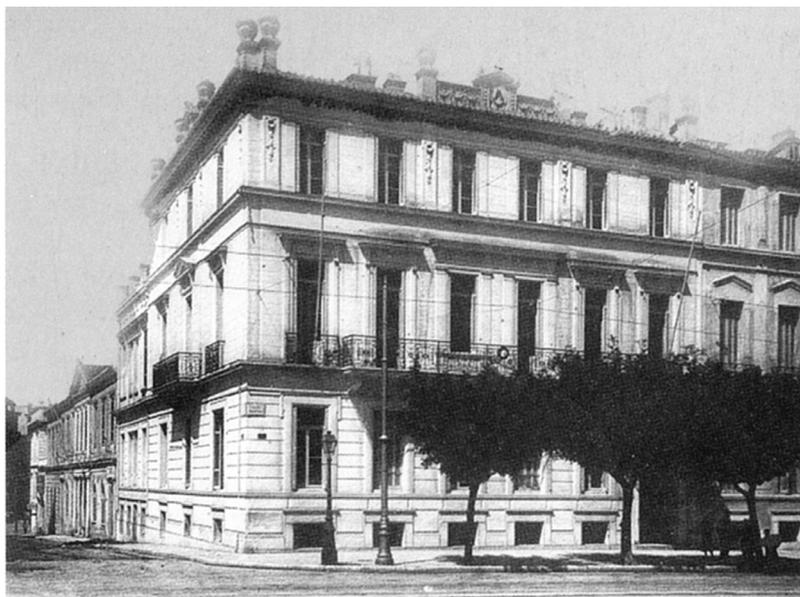
107. Σένετ, *Η τρυφάνια της οικειότητας*, *ό.π.*, σ. 117. Βλ. ακόμη το πρόσφατο άρθρο της Amy Milne Smith, «Club talk: Gossip, masculinity and oral communities in late nineteenth-century London», *Gender & History* 21 (2009) 86-106.

μερίδες και τα περιοδικά της εποχής που προμηθεύονταν ανελλιπώς η λέσχη, θέματα εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής, τα τελευταία νέα της πόλης συζητιόνταν στις σταθερές ή ευκαιριακές παρέες του σωματείου. Παράλληλα, οι επαγγελματικές συζητήσεις άνοιγαν το δρόμο για ευρύτερες συμμαχίες παρόμοιας φύσης ανάμεσα στα μέλη. Η ύπαρξη αιθουσών που είναι αφιερωμένες στη συνομιλία και διαθέτουν δηλωτικό όνομα της δραστηριότητας που αναπτύσσεται εντός τους δείχνει ενδεχομένως ότι εξίσου ζητούμενο στη λέσχη θα μπορούσε να είναι η αναζήτηση κάποιας ιδιωτικότητας. Πάντως δεν φαίνεται ν' απουσίαζαν οι θορυβώδεις συντροφιάς που σύχναζαν στο φλυαρητήριο, όπως η φιλολογική παρέα του γελοιογράφου και εκδότη της σατυρικής εφημερίδας *Ασμοδαίος*, Θέμου Άννινου, του συγγραφέα Εμμανουήλ Ροΐδη και του λόγιου και κτηματία Αλέξανδρου Δόσιου, που με τη συνδρομή τού, νεαρού τότε, Αριστομένη Προβελέγγιου ήταν πόλος έλξης για τα υπόλοιπα μέλη του σωματείου εξαιτίας της «ζωηρότητας και του ενδιαφέροντος» που παρουσίαζε.¹⁰⁸

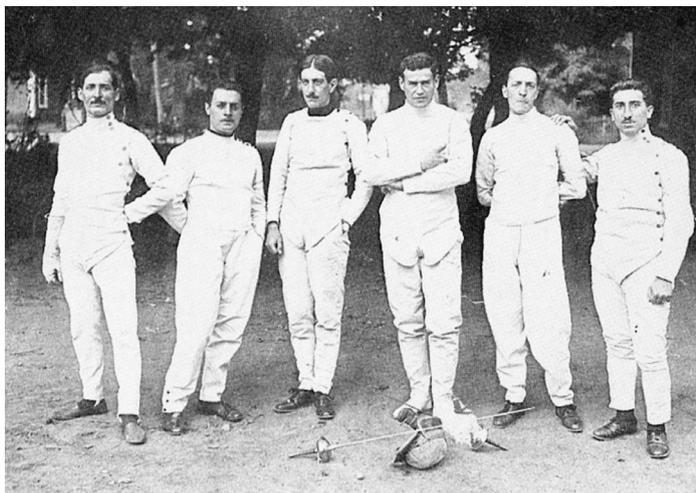
Η χαρτοπαιξία, μια από τις συστηματικές δραστηριότητες στην οποία επιδίδονταν τα μέλη της Α.Λ., δεν ήταν μια αθώα συνήθεια. Και μόνο μια πρόχειρη ματιά στον Τύπο της εποχής φτάνει για να διαπιστώσει κανείς τις ασύμμετρες, απορριπτικές αντιδράσεις που ξεσήκωνε κάθε αναφορά στα λεγόμενα τυχερά παιχνίδια.¹⁰⁹ Η πρακτική της χαρτοπαιξίας ήταν πολλαπλά στιγματισμένη: σε αυτήν καταλογιζόταν, μεταξύ άλλων, η ηθική εξαχρείωση των εργατών και άλλων κατώτερων κοινωνικών κατηγοριών, καθώς θεωρούνταν υπεύθυνη για την απομάκρυνσή τους από το ιδανικό της εργασίας, την εξοικείωση με μεθόδους άκοπου και γρήγορου πλουτισμού, τον εθισμό στον παρασιτικό βίο και την ανορθολογική σπατάλη, που συνεπαγόταν την οικονομική εξαθλίωση της οικογένειας. Εξίσου κατακριτέα ήταν η διάδοση της συνήθειας αυτής και στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, καθώς συσχετιζόταν με την οκνηρία και την ολέθρια σπατάλη χρόνου σε ρηχές ενασχολήσεις, και ερχόταν σε ευθεία αντίθεση

108. Αιγειαλίδης, *Το χρονικό της Αθηναϊκής Λέσχης*, ό.π., σ. 55.

109. Δεν ήταν εξίσου κατακριτέα όλα τα παιχνίδια που μπορούσε να παίξει κανείς με χαρτιά. Η κύρια διαφορά ήταν αν το παιχνίδι έδινε έμφαση στη διανοητική λύση ή στην τύχη, οπότε κατατασσόταν στον «τζόγο»: για παράδειγμα, το μπριτζ ανέκαθεν, ακόμη και σήμερα εξάλλου, θεωρούνταν ένα παιχνίδι με ειδικό βαθμό δυσκολίας προσφιλές σε ανθρώπους που ανήκαν σε ανώτερες κοινωνικές κατηγορίες και διέθεταν (ή πίστευαν πως διέθεταν) τις διανοητικές ικανότητες που απαιτούσε. Στη λέσχη υπήρχε ειδική αίθουσα για μπριτζ και διεξάγονταν μάλιστα και ετήσια τουρνουά. Και μια τελευταία διευκρίνιση: αναφέρομαι στη διεξαγωγή παιχνιδιών σε ειδικούς χώρους, εκτός σπιτιού, καθώς, όπως δείχνει τουλάχιστον το παράδειγμα της Βρετανίας του 18ου αιώνα, η οικιακή χαρτοπαιξία δεν είχε συνήθως αρνητικές συνδηλώσεις [Janet E. Mullin, «We had carding: Hospitable card play and polite domestic sociability among the middling sort in eighteenth-century England», *Journal of Social History* 42 (2009) 989-1.008].



Το κτήριο στο οποίο στεγάστηκε η Αθηναϊκή Λέσχη μέχρι το 1969. Πρώην κατοικία της οικογένειας του Βασιλείου Μελά, σε σχέδια του Ερνέστου Τσίλλερ



Η ομάδα ξιφασκίας της Αθηναϊκής Λέσχης στην Πανσυμμαχική Ολυμπιάδα (Παρίσι, 1919)

(Και οι δύο εικόνες από το βιβλίο: *Η «Αθηναϊκή Λέσχη» 1875-2000. Εκατόν είκοσι πέντε χρόνια κοινωνικο-πολιτιστικής δραστηριότητας*, επιμ. Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδου, Αθήνα 2001, σ. 13 και 19)

με τις αστικές αξίες της σταθερής απασχόλησης, της ορθολογικής οικονομικής διαχείρισης και της υγιούς οικογενειακής ζωής.¹¹⁰ Ωστόσο, καθώς η πρακτική με τη βεβαρημένη φήμη ήταν προσφιλής στα μέλη της λέσχης, δεν έμενε παρά να διενεργείται σε ειδικούς, απομονωμένους χώρους, μακριά από τις αίθουσες του ισογείου, αθέατους στα μάτια των περαστικών και των επισκεπτών.¹¹¹ Ένας ολόκληρος όροφος του κτιρίου ήταν αφιερωμένος στη χαρτοπαιξία, με έξι αίθουσες που προορίζονταν για διαφορετικό παιχνίδι η καθεμιά. Για την αποφυγή προβλημάτων με το νόμο, που από τα τέλη του 19ου αιώνα είχε σκληρύνει απέναντι στις χαρτοπαικτικές λέσχες και στα φαινόμενα κερδοσκοπίας και οικονομικών καταστροφών που διαδραματιζόνταν εντός τους, η Α.Α. είχε εξ αρχής απαγορεύσει τα τυχερά παιχνίδια. Οι καταστατικοί κανονισμοί της επιχειρούσαν συστηματικά να ρυθμίσουν και να προβλέψουν κάθε περίπτωση που θα μπορούσε να δημιουργήσει εντάσεις κατά τη διάρκεια των παιχνιδιών.¹¹² Όχι πως ήταν πάντοτε εφικτό: η χαρτοπαιξία συνοδευόταν συχνά από ενοχλητικές προστριβές και συνιστούσε την πιο σοβαρή και συνήθη αιτία για επίπληξη ή ακόμη και για διαγραφή από τη λέσχη.

«Όσοι δεν παίζουν χαρτιά κάθονται οπίσω από το τζάμι του παραθύρου διά να αποδείξουν ότι είναι μέλη της λέσχης. Διότι αυτό είναι τίτλος σπουδαίος [...]», έγραφε στα 1911 ο Γεώργιος Τσοκόπουλος.¹¹³ Στο κείμενό του δεν καυτηρίαζε μόνο τις όποιες χαρτοπαικτικές εξεις των μελών της Αθηναϊκής Λέσχης, αλλά και την επιλήψιμη ματαιοδοξία που τους ωθούσε να στέκονται στα μεγάλα παράθυρα που έβλεπαν στην κεντρικότετη οδό Πανεπιστημίου και να εκθέτουν επιδεικτικά το αποκλειστικό δικαίωμα που απολάμβαναν.¹¹⁴ Δεν χωράει αμφιβολία, η συμμετοχή στη μοναδική ανδρική λέσχη της πρωτεύουσας ήταν μια προνομιακή ιδιότητα, άξια να εκτίθεται σε κοινή θέα. Η Α.Α. υπήρξε ένας

110. Χαρακτηριστική εδώ είναι η αντιχαρτοπαικτική προπαγάνδα της Καλλιρρόης Παρρέν στην προσπάθειά της να προφυλάξει τις ομόφυλές της από τη ολέθρια μίμηση αυτής της εφυλιστικής ανδρικής συνήθειας. Βλ. σχετικά [Κ. Παρρέν], «Το πόκερ», *Εφημερίς των Κυριών* 940 (1908) 25-27 και της ίδιας, «Αντί του πόκερ», *Εφημερίς των Κυριών* 941 (1908) 49-50.

111. Rendell, *ό.π.*, σ. 78-85.

112. Οι κανόνες που όριζαν τα παιχνίδια ήταν διατυπωμένοι σε ειδικά, λεπτομερέστατα εγχειρίδια. Βλ., λόγου χάρη, *Αθηναϊκή Λέσχη, κανονισμός της αιθούσας του Εκαρτέ*, Εν Αθήναις, Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α. Ραφτάνη, 1919.

113. Τσοκόπουλος, «Το Λύκειον των Ελληνίδων», *ό.π.*, 1.796.

114. Για την επιδεικτική έκθεση στα «δημόσια βλέμματα» βλ. Rendell, *ό.π.*, 74-75· εφημ. *New York Times*, «Club life in New York. How men with incomes and leisure pass their time», 8.11.1885· στο ίδιο, «The Union Club's palatial quarters on the avenue. Its domestic routine undisturbed by outsiders. Furniture and decorations. Stray notes», 13.3.1886.

απομονωμένους θύλακας για τους περισσότερο ισχυρούς, μόνιμους και περιστασιακούς, κατοίκους της Αθήνας. Υπογράμμισε τη συνοχή τους και δημιούργησε ένα εξωτερικό σύνορο με τις υπόλοιπες (και υπολειπόμενες) κοινωνικές κατηγορίες. Το σωματείο δεν άφησε ευδιάκριτα ίχνη στον, πολύλογο κατά τα άλλα, Τύπο, καθώς οι δράσεις του είχαν αποδέκτες κυρίως τα μέλη και, υπό αυστηρές προϋποθέσεις και περιορισμούς, τον φιλικό και οικογενειακό τους περίγυρο. Για τον εξωτερικό παρατηρητή, η ελλειμματική δημοσιότητα σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι αλλεπάλληλες καταστατατικές ανανεώσεις περιορίζονται στην αύξηση του αριθμού των μελών και των συνδρομών, δημιουργεί την αίσθηση, όχι όμως και τη βεβαιότητα, ότι η Αθηναϊκή Λέσχη υπήρξε ένα αμετάβλητο μόρφωμα, με μεγάλες αδράνειες και αντιστάσεις στις αλλαγές. Ωστόσο, το μήνυμα που περικλείει ως χώρος είναι ρητό: μια συναγωγή ομοίων, που μεριμνά διαρκώς για τη μεταξύ τους συνοχή υπερσκελίζοντας συγκυριακές εντάσεις και συγκρούσεις, μια εσωστρεφής ομάδα επιλέκτων, που τυποποιεί συγκεκριμένες πρακτικές αστικής κοινωνικότητας οι οποίες λειτουργούν ως δείκτες κοινωνικής διαφοροποίησης. Και πάνω απ' όλα, μια συλλογικότητα με ομόφυλα και ομοκοινωνικά προαπαιτούμενα, ικανή να παράγει αδιάκοπα εκλεκτικές συγγένειες ανάμεσα στα μέλη της.

SUMMARY

Dimitra Vassiliadou, *Middle class male sociability in an urban context: the Athenian Club (1875-1940)*

The *Athenian Club* was established in the Greek capital in 1875 and constituted the domestic equivalent of British gentlemen's clubs. After a brief theoretical introduction, the article examines junctures of formation as well as the founding team. The re-establishment of representative groups is based on systematic examination of the men that became members during a long forty-year period (1900-1940). Occupational capacities, electoral choices and ideological attributes are similarly explored. At the same time, the article reveals nuances of the members' actions, for example, participation in other associations and in professional, social, friendly and family networks. Finally, the article focuses on the dimension of leisure and the practices of male sociability in the *Athenian Club*.

